

Михайло Грушевський

З політичного життя Старої України

Розвідки, статі, промови.

Василь Петровський

Автор застерігає собі всі права.

КИІВ,
Друкарня акц. т-ва „П. Барський“, Хрещатик,
1917.

947.7
H8592

Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці.

I.

Українські землі, від коли застав їх історія, бачимо ми, що до політичного устрою, в становищу двоїстости. Устрій сей складається властиво з трьох елементів. Перший елемент—се земські обивателі, „людіє“, „земля“, се-б то концентрація міст, з гегемонією головного міста („город“, „город старійший“), з ічим, яко заступником громади сього міста. Другий елемент—се князь. Третій—його „дружина“, або инакше—„боаре“, „мужі“, „отроки“. Сі два останні елементи в нормальних відносинах бувають тісно зв'язані між собою й солідарні, так що взагалі у відносинах громадсько-політичних маємо дві основні групи: землю—і князя з дружиною його. Сі дві групи, хоч відносини їх міняють ся часами, хоч пробувають вони иноді в згоді, ніколи не злучаються в одно тіло, не перестають почувати себе за щось окреме, відрубне одна від одної: „земля“ була сама по собі, а князь (з дружиною) сам по собі, як казав один історик. У відносинах сих двох основних груп, сих підвалин і лежить уся вага тогочасної громадсько-політичної історії українських земель.

Родовід сього політичного устрою ми можемо вислідити по всіх українських землях, окрім початкової Руси—се-б то старої землі Полян. Ми знаємо, що всі ці землі й племена, одно за одним, підгорнули під себе київські князі. Починався сей процес з „примучування“, екзекутивного вибирання дани, а кінчився на тім, що по всіх землях замість тубильної старшини, чи над нею, посаджено було князів з київського князівського дому. Сі князі забирали в свої руки земське кермо й разсаджували своїх дружинників по всіх значних посіلوх землях. Таким робом по всіх сих землях князі й їх дружина (з початку) були чужі, прихожі. Такий родовід тутешнього політичного устрою може й впливав на вироблення його двоїстости. Але тільки частинно! Бо згодом прихожя княжа династія осідала, зживала ся з землею, мала її за свою питому,

і земля уважала сю династію за свою прирожденну. До дружини все більше входили елементи місцеві, й вона ставала з часом в значній частині тубильною. Одначе двоїстість зіставалась: зіставалась через те, що се залежало переважно від іншої причини, від прикмет самої тогочасної влади.

Що до Київщини, властиво до східньої її частини, землі Полян, то всім відоме оповідання, заведене у найдавнішу літопись, про те, як опанували її прихожі князі з роду Варягів-Руси й осівши утворили велику державу. Богато було писано проти цієї літописної традиції й навпаки—в оборону її, багато ще має писатись. Але нам здається, що прийняти її жадним побитом не можна, й треба уважати за недотепну гіпотезу тогочасних київських книжників, або й самого автора „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, вигадану за-для вияснення родоводу київської держави,—бо родовід її й тоді, очевидячки, був уже незнаний. Скільки можна гадати з сучасних джерел, Русь не була тут народом прихожим, а тубильцями, й держава київська виробила ся поволі, натуральним процесом, на самих ґрунті, з племені Полян-Руси, а не була принесена звідкись. В таких разі тут і династія князівська, і дружина (частиною) були тубильцями з самого початку, не сторонніми узурпаторами. А все таки й у Київщині бачимо ми таку саму двоїстість в державнім устрою—очевидячки, се вже безпосередньо залежало від внутрішніх причин самого устрою, від ознак влади, як сказано.

Власть в ті часи мала характер більше приватний. Адміністрація й суд вважали ся за такі-ж пожиткові річі як і мито або доходи з княжих сіл. Князь мав землю, громаду земську за обект, за джерло до вибирання своїх пожитків. Поки не було у князя доволі засобів, щоб мати свою власну дружину, доти тільки він і залежав від громади, був тільки її урядником. Скоро ж він заводив дружину від себе, то вже він почував себе незалежним, у його були не тільки свої власні, окремі від громади інтереси, але був уже й окремий, незалежний засіб до їх досягання.

Дружину князь тримав завсіди від себе, від його відбирала вона своє удержання, через се від його тільки вона залежала, з ним була й солідарна, а не з громадою. До громади не знала вона ніяких обов'язків, ба навіть до того в якійсь мірі була й чужою для неї, бо поміж дружиною завсіди чимало було люду стороннього, прихожого. З князем, окрім заплати, вязали дружину й однакові інтереси: князь піклувався за те, щоб ширити свої волости, набувати нові землі, підбивати нові племена,—бо ширша волость давала більш багатства й сили, спро-

можности до держання велелюдної дружини. І дружині се було на користь, бо разом з тим ширилось поле для її діяльності, помножали ся уряди, й „княжий муж“ міг осягти собі більш користну посаду, поважнійше становище. Та й взагалі у багатого князя й дружині було лучче, бо на тогочасну думку добрий князь своїм багатством мусів ділити ся з своєю дружиною, як із спільниками, а не ховати для себе. Громаді ж про се ширення волостей було байдуже, бо земля взагалі мало або й зовсім з того не користувалась. Князеви на користь було, з фінансового погляду, ширити свої компетенції в землі, множити своїх урядників та вводити різні „новини“ податкові. Сприяла сьому й дружина—з тих же причин. Але громаді се вже було прикро, й вона противила ся часом, скільки могла, а ніяк не сприяла.

Таким робом князь із дружиною в своїх інтересах і відносинах до громади, до землі були солідарні, і ставали до неї часом, задля своїх інтересів, навіть у вороже становище. Але коли й не ворогували вони проміж себе, то почували себе все таки за окремі громадсько-політичні групи—князь з дружиною, як сказано, самі по собі, а земля сама по собі.

Що до всяких подробиць у відносинах сих двох основ громадсько-політичного устрою, то ми знаємо тут взагалі дуже мало. Літописці наші дуже рідко виходять з круга околїшних справ політики й церкви, поставлень єпископів та кам'яних церков, княжих війн, родин та весіль, і здебільшого тільки випадково розказують нам щось про відносини внутрішні. Де що знаємо ми тільки про Київську землю за XII в. та про Галичину за XIII в., про иньші землі, про иньші часи—майже нічого, а часом таки—й просто нічого. Тим то, щоб ближше вирозуміти тогочасні політичні відносини, треба нам спинити ся на час коло Київщини й Галичини.

II.

В Київщині земський елемент, як порівняти з иньшими землями, мав значну вагу в громадсько-політичних відносинах. Силу й вплив свій він—і його орган віче—набувають головнійше за часи боротьби князів за київський стіл. Коли тягало ся кілька князів-претендентів, віче могло по змозі підперати своїми силами милого собі князя й вимагати в якійсь мірі від нього, або й взагалі від претендентів, щоб вони задовольнили його бажання. Апогей впливу й розвитку київського віча—се середина XII в. Далі, під кінець сього віку ми знову не маємо за нього звісток, громада мов би вдаєть ся в апатію, не здо-

лавши виконати своїх замірів, пригнічена тяжкими політичними обставинами.

Всяку ординарну справу веде в Київщині князь; вся виконавча власть залежить від нього. Він сам, на власну руку, провадить заграничну політику, веде війни й годить ся, заводить союзи ¹⁾. Князь сам або через своїх мужів править суд, настановляє урядників—„тисяцьких“, „тунів“, „посадників“, для справ воєнних, фінансових та судово-адміністративних. Він видає закони, бере велику участь в церковних справах. Віче тільки держить загальну контролю над діяльністю князя й його агентів, а бере участь в діяльності їх тоді тільки, як вона чимсь дуже не задовольє його. Так ми маємо, наприклад, такі випадки, де віче мішаєть ся до політики й вимагає боротьби з Половцями. Або здержує свого князя й примушує його помирити ся з князями задніпрянськими. Віче скаржить ся князеві на своєвільство його урядників і добиваєть ся, щоб того не було далі. В договорах з новими князями, т. зв. „рядах“, воно теж ставить їм свої побажання ²⁾. Крім того князі часом дають свої проекти на волю віча, щоб дізнатись про погляди громади на ту чи иньшу справу й здобути її допомогу ³⁾.

Треба одначе завважити, що таку участь у справах віче могло брати тоді тільки, як мало силу над князем, або той з власних своїх плянів та інтересів мав за краще вважати на волю віча чи землі. Инакше приходилось терпіти та коритись мовчки до кращих обставин,—коли трапить ся милійший кандидат і буде спроможність запровадити його на стіл, на місце немилого князя.

Але контролюючи княжу діяльність, мішаючись иноді в політику чи адміністрацію, віче ніколи не виявляє за весь вище показаний час змагань до того, щоб побільшити свої функції, скоротити княжі, взагалі реформувати політично-громадський устрій. Народні повстання того часу не мають ніколи на меті того, щоб знищити або обмежити княжу владу, а тільки перемінити непопулярного князя на більше милого. Вони звертають ся завсідь проти особи того чи иньшого князя, а не проти князівського інституту. Так скинувши Ізяслава 1068 р., садовлять за князя Всеслава; кличуть 1113 р. Мономаха, щоб

¹⁾ Тільки як би князя хотів, щоб у війні помагала йому земля своїми «воями», земським військом, то на се здаєть ся треба було згоди й дозволу віча.

²⁾ Лїтопись по Ипатскому списку, вид. 1871 р., с. 120, 172-3, 229, 324.

³⁾ Зразки тому дивись наприклад с. 169—170, 243, 265.

не сів у Київі Ярослав Святополкович; кличуть 1146 р. Ізяслава, що б вигнав з Києва Ігоря, й таке иньше¹⁾.

Ми не бачимо навіть майже ніколи (протівні випадки рідкі й маловажні), щоб віче заходилося заховати собі якісь певні гарантії, поставити князеві умови й застерігти себе від дальших кривд. Зг даємо на зразок дещо більш характерне. Так 1097 р. Святополк, князь у громадї не популярний, хотів утікти з Києва перед находом задніпрянських князів; Кияне з політичних мотивів не пустили його й оступили ся за ним перед тими задніпрянськими князями. Але вони нічого не вчинили, що-б під таку здатну хвилю взяти від Святополка які небудь гарантії на дальше. Коли 1146 р. Кияне поскаржили ся Ігореві на нього тіунів і теж були в таким становищі, що могли вимагати від князя, чого хотіли, віче допевняєть ся тільки, щоб князь сам правив суд, як що будуть які незадоволення через його тіунів,—тай по всьому, а князеві самому воно не ставить ніяких обмежень, чи умов: „Ратша ны погуби Киевъ, а Тудоръ Вышегородъ²⁾; а нынѣ, княже Святославе (брат Ігоря), цѣлуй намъ хрестъ, и зъ (за) братомъ своимъ: аще кому насъ будетъ обида, то ты прави“³⁾.

Взагалї князя вважали за елемент в громадськом устрої не минуче потрібний; земля завсїди піклувалась щоб мати собі князя, й без нього почувала себе дуже ніяково. Тому ми маємо в жерелах кілька зразків, досить ясних⁴⁾.

Що до відносин князя й дружини, то ми взагалї бачимо їх у Київщинї завсїди солідарними. Як виходять коли непорозуміння, то з особистих яких небудь причин, але дружина все звязана безпосередньо з князем і як інститут ніколи окремо не виступає⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 120—1, 198, 230, дивись також с. 284. Лїтопись по Лаврентіевскому списку вид. 1872 р. с. 296—297.

²⁾ Місто над Дніпром, трохи вище Києва.

³⁾ Іпат. с. 229.

⁴⁾ Так 1069 р., коли Всеслав, якого Кияне настановили були собі за князя замість Ізяслава, втік з Київщини, Кияне не відважились бороти ся з Ізяславом, закликали до себе Святослава, а як той не згодив ся, покорили ся Ізяславові. Ще виразнійший випадок маємо 1154 р., коли Мстиславичі, програвши справу, кинули були Київщину: «тогда тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни единъ князь у Киевѣ», й Кияне прийняли до себе непопулярного Ізяслава Давидовича, щоби мати якогось князя. Іпат. с. 120—2, 327.

⁵⁾ Не порозумівшись з князем, дружинник або пристає до иньшого князя, або кидає зовсім княжу службу. В першом разї він все таки зістаєть ся звязаним з князем, хоч не з тим, а другим; в останнім разї він вже перестає бути дружинником і виступає яко одиниця земської громади.

Зовсім инакше ніж у Київщині склали ся відносини громадсько-політичні в Галичині. Причини тому лежали в відмінних історичних обставинах. Історія цього краю більш менш відома нам з кінця XI в. Викинувши боротьбу Давида Ігоревича й Святополка київського з Ростиславичами 1098—1099 р. й аж до Володимира Ярославича (до 1180-х р.) ніхто не квапив ся забрати Галицьку землю. За весь той час (до тогож Володимира) ми маємо тільки два випадки внутрішньої боротьби за столи між князями галицькими (Володимирка з Ростиславом, а потім з сином Ростислава—Іваном Берладником)¹⁾. Княжий рід галицький був не людний і на останку всі галицькі землі держав сам один Володимирко, а по нім—Ярослав. В таких обставинах громада не мала нагоди брати участь в політичних справах і розвивати свою діяльність. Через те князі галицькі, дуже талановиті що до справ політичних, набули велику силу, широкі засоби, й мали спроможність зовсім віддалити громаду від політики й панувати без громадської контролі. Так воно й стало ся. О половині XII в. ми бачимо ще рух у громаді: кілька разів вона захожуєть ся, щоб настановити намісць Володимирка свого популярного кандидата кн. Івана Ростиславича Берладника. Але сі бажання не справдились, за їх тяжко скарано, й Володимирко мабуть ужив усіх заходів, щоб надаліше знищити такі змагання громади²⁾. Віче зовсім занепало й перевелось у Галичині.

Але натомість виступив иньший суперечник к: язям—боярство-дружина. В боротьбі з громадою князі спирались на дружину; коли ж громаду було зовсім підбито й усунено від справ політичних, не стало спільного противника—не стало й примусу до солідарности князя з дружиною. До того по Галичині бояре самі по собі набули засоби. Через малолюдність княжого роду всі, й найважнійші посади, які по иньших землях звичайно віддавано князям, займали по Галичині бояре. Так вони мали в держанню старі княжі волости, як Перемишль, Звенигород. Боярство галицьке було переважно не перехоже, а осіле; займаючи різні уряди, часом за кілька поколінь, воно прибрало значні маєтності, великі кошти, ховало власні свої дружини, а через багатство, як і через держання урядів, мало на місцях значний вплив на людність. Наслідком усього цього було, що тим часом як у Київщині дружина стоїть завжди в непоріжненім звязку з князем, в Галичині вона виступає самотійно, яко окремий громадський елемент.

¹⁾ Іпат. с. 226, Strykowski, Kronika I p. 189. ²⁾ Іпат. с. 226, 342.

Коли почались непевні часи після смерті Ярослава, а потім Романа, галицька громада відгравала дуже не значну роль в боротьбі партій й усяких політичних завірюхах. Здебільшого вона пасивно приймала висліди цієї боротьби, сумирно корилась усякому господареві часу. Джерела доволі виразно виявляють, що вона сприяла найбільше своїм прирожденим князям, але ослаблена попередньою княжою самовластною політикою, вона не вміє виступити за них рішуче, та до того—треба признатись—і Романовичі не вміли очевидячки сперти ся на сю підвалину.

Головну роль відгравали бояре, як ляльками перекидаючись князями, шукаючи кандидатів найбільше здатних до запровадження своїх політичних плянів. Які були ці пляни, зовсім виразно виявляє сучасний літописець, розказуючи, як бояре галицькі „Данила князем собѣ называху, а самѣ всю землю держашу“¹⁾. Мати князя тільки для приліки, і на власну руку, по своїй волі порядкувати землею—такі були змагання боярства. Декому з них удавалось на якийсь час і „вокняжити ся“²⁾, але княження ці були недовгі: перешкоджала боротьба партій, особисті інтриги й втручання сторонніх державників. До того, що дуже важно — бояре не мали, знать, за собою помочи від громади, раз—через ту-ж таки її пасивність, друге—що вони, здається, й не дбали про популярність, піклуючись тільки про власну користь та збогачення своїх клієнтів. Принаймні літописець (правда що прихильний до князівського роду), оповідаючи про їх порядкування, каже, що бояре „грабували землю“³⁾.

Тим то громада, хоч пасивно доволі, але все таки більш підперала Данила, ніж бояре: одного князя було легше задоволити, ніж усіх сих олігархів, вже попереду відірваних від громади, відбіглих усяких моральних з нею звязків.

Скільки можна гадати, Київщина й Галичина з погляду громадсько-політичного устрою були мов би полюсами на тогочасній Україні-Руси. В першій громада дійшла найбільшого на той час (хоч абсолютно все таки не великого) впливу на земські справи. В Галичині вона була, здається, більш як де пригнічена, атрофірована, й княжа власть,—поки не повстало против неї боярство,—дійшла найбільшої сили. Інші українські землі займали посередні становища між сими двома полюсами. Комбінуючи звістки про них, не маємо причини думати (хоч не завжди можемо зафактувати), щоб княжа власть мала тут де-небудь таку абсолютну перевагу, як у Галичині.

¹⁾ Іпат. с. 525. ²⁾ Іпат. с. 488, 489, 525 і т. п. ³⁾ Іпат. с. 525.

З другого боку, дуже мале число звісток про діяльність громади, хоч залежить перш усього від загального напрямку літописців, все таки надає думку, що віче тут не було так розвинене, як у Київщині.

Се могло залежати від різних причин. Або земля жила в згоді з князем і не мала припадків до протестів та боротьби (так і по Київщині ми не знаємо нічого про діяльність віча за часи декотрих популярних князів, як Мономах і син його Мстислав). Або бракувало сили й енергії у громади. Або князі не сприяли такій участі громади й нищили її по змозі.

В кожній майже землі знаходимо ми свою прирощену династію, котрої земля тримаєть ся, підпирає її й противить ся претензіям сторочніх претендентів. Незадоволені яким небудь князем громадяне шукають собі більш симпатичного кандидата. Боротьби чи ворожнечі з княжим інститутом ми не помічаємо. Так у Переяславщині люде за часи боротьби Юрія з Ізяславом Мстиславовичом сприяють Юриєви („Гюрги намъ князь и свой, того было намъ искати и далече“¹⁾); беруть собі князів з його сімї замість Ізяславичів і живуть у згоді з ними. У Чернигівців своєю питимою династією був рід Святослава Ярославича. Земля очевидячки тримаєть ся його й підпирає в боротьбі проти претензій Всеволодового роду. Тут ми маємо властиво тільки одну звістку про діяльність віча: коли 1138 р. військо князя київського Ярополка облягло Чернигів, і князь чернигівський Всеволод хотів уже тікати до Половців, віче затримало його й примусило покоритись Ярополкови, щоб заховати землю від руйнування. Се властиве така ж контроля віча, про яку ми казали вище²⁾. Подібно до того на Волини щиро тримають ся роду Ізяславового (з Мономаховичів), а Турівці підперають нащадків Святополка Ізяславовича (київського)³⁾.

III.

Оглянувши таким робом громадсько-політичні відносини по всіх українських землях, ми ніде—аж до XIII в.—не знаходимо в наших джерелах принципіальної боротьби громади з князем, змагань до реформування княжої влади, обмеження

¹⁾ Іпат. с. 255, 267.

²⁾ Іпат. с. 141, 160—1, 216; Історія Сѣверской земли Д. Багалія с. 277, 279.

³⁾ Тільки хіба за допомогою люду й міг відбитись Юрій Ярославович турівський від нападу кн. київського Ізяслава Давидовича й Мстиславовичів 1158 р.—Іпат. с. 337—338.

або знищення її. Щось инше бачимо ми в Галичині, але й там змагається не громада, не віче, а боярство, і воно в сім разі не було заступником громади. Так і дійсно воно мабуть було скрізь по українських землях, що громада не боролася тоді з княжою властю. Але се ніяким побитом не доводить, що громада була зовсім задоволена своїм княжим ладом і ніяких поліпшень не бажала. Зовсім навпаки!

Не кажу вже за поодиноких не популярних князів—відносини громади до їх виявляли ся, наприклад, в Київщині грабованням їх дворів після смерті. Але й взагалі за малими винятками, як тільки були ще вони, громада була мало задоволена сучасною громадсько-політичною організацією. Ми частенько знаходимо по наших і по дальших північних землях, де князі київської династії утворили подібний же громадський устрій, жалі громади на неправий суд, на тяжкі „продажі“, се-б то грошеві кари, на княжих урядників.

Такі й їм подібні скарги йдуть через весь час, починаючи ще від тих давніх Деревлян, що надумали ся з сих причин забити князя Ігоря („аще не убемъ его, то вси ны погубить“) ¹⁾, і до того північного книжника XII в., що навчаючи людей корити ся князеві, докоряє їм, що вони не знають писанія: „идѣже законъ, ту и обидѣ много“ (де закон, се-б то взагалі всяка власть, порядкування, там мусить бути неправда ²⁾), або преславногo мудреця Данила (т. зв. Заточника), що навчає: не держи собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо тіун (княжий слуга) як той огонь з трута, а рядовичі (нижші урядники)—іскри ³⁾. Таким способом думка про власть для сучасного чоловіка безпосереднє вязала ся думкою про кривду, утиск. Власть і утиск ставали в якійсь мірі ніби синонімами.

Ще більше скаржили ся на те, що князі в своїх спірках, „которах“, не дбали зовсім про добробут народній, втягали за-для власної користи свої волости до війни, грабували землі та наводили на їх усяку дич степову—се було боляче місце для сучасного громадянства.

Звичайно, більше чи менше задоволення чи не задоволення, більша чи менша популярність князя залежала від його

¹⁾ Іпат. с. 34. ²⁾ Лавр. с. 351.

³⁾ Я подав сі вирази, як більш характеристичні. Хоч вони відносять ся властиво до земель не українських, але як сказано вгорі, в громадсько-політичнім устрою тих земель було багато подібного до земель українських. Порівнявши наприклад оповідання літописця про князювання Всеволода Ярославовича київського († 1093), оповідання агіографів за Святополка Ізяславича, Науку Мономаха й т. инше, переконаємось, що сі вирази можна вповні прикласти й до українських відносин.

вдачі й талановитости, але були й загальні причини невдоволення. Перш усього багато залежало тут від тієї двоїстости громадсько політичного устрою, окремішности князя й громади. Громада хотіла, що-б їй можна було здати ся на князя; але як се було можливо, коли з князем заходили принципіальні ріжниці? коли князь мав свої окремі інтереси та ще й до того свої окремі, незалежні засоби до їх виконання? Князь, як то доводили ми вже вище, хотів би зібрати як найбільше земель для себе, для дітей, і для сього збирання витягти як найбільше засобів у громади. Громаді ж се збиранне було мало цікаво й проводити його своїм коштом, своїми силами було їй зовсім не охота. Князь хотів би пересісти з сього столу на вищий, славніший, а на своїм нинішнім осадити сина чи кого там, і він добивав ся, щоб завести й громаду у сю боротьбу, щоб і вона узяла в ній участь. А громаду се зовсім не обходило, і т. и.

Друга причина була ось яка: рідко де траплялось так, як от у Галичині, що князівство переходило від батька просто до сина безпосередньо. По інших землях стіл переходив або по черзі від однієї сім'ї до другої в тій же династії—от як чернігівське князівство переходило по черзі з сім'ї Олега Святославовича до сім'ї Давида Святославовича й навпаки, а пізніше також чергували сім'ї Всеволода й Святослава Ольговичів. Або—як у Київщині та Переяславщині,—князівство здобували князі з далеких чужосторонніх династій. В Київщині, наприклад, всякий князь добре знав (особливо за часів після Мономаха), що синови свому столу передати йому не вдасть ся. Хіба через кількадесять літ доведеть ся тому синові долізти київського стола, а тепер, після смерти, добуде сей стіл (як ще за життя не перехопить) князь з якої небудь чужої, ворожої династії—після Смольнянина Чернигівець, після Волинця—Ростовець. В таких обставинах слабшав зв'язок князя з землею, з громадою, пропадали, меншали приводи до того, щоб дбати йому про добробут земський, народній.

Князь почував себе мешканцем на час, чужим у землі. Новий чужесторонній князь часто нищив те, що робив його попередник. Не було сталости, послідовности, консеквентности в громадських відносинах. Всякий князь наводив з собою своїх дружинників-земляків, чужениць, що не знали ані тутешніх обставин, ані звичаїв, не були зв'язані з землею моральними зв'язками, не мали ніяких моральних перешкод до самовільства й власного пожитковання.

Цікавий з погляду цієї ріжниці, сього браку солідарности у князя й віча маємо епізод з історії Київщини. Ізяслав Мсти-

славович був певно одним з найпопулярніших київських князів. І от коли кн. Юрій побив його 1149 р. під Переяславом, Ізяслав з братом Ростиславом обернувся до київського віча за новою допомогою,— хоч саме перед тим обманув був громаду, бо здобув собі попередню допомогу тільки з тим, що не доведе діла до війни, а сам навпаки викликав бійку. „Господина наша князя!“ одказало йому тепер віче, „не погубита насъ до конца. Се нынѣ отци наша и братья наша и сынове наши на полку, они изоимани, а друзии избѣени и оружие снято. А нынѣ ать не возмуть насъ на полонѣ, поѣдита въ свои волости. А вы вѣдаета, оже намъ съ Гюргемъ не ужити; аже по сихъ днехъ кде узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы“¹⁾. Ізяслав з Ростиславом з тим поїхали геть.

Ся відповідь віча звучить як гіркий докір і самому Ізяславови й тогочасному княжому устроєви. Саме перед тим князь обманив з своєї користи людей; віче мусіло сердитись на його, і з тим разом воно признає, що Ізяслав для їх все таки князь найкращий—кращого нема. Слова віча: „панове князі, не погубить нас до кінця“—можна-б поставити епіграфом тогочасних відносин князя й громади.

При таких обставинах, мусимо спитатись, щож примушувало, що нахиляло громаду годити ся з княжою властю, ба навіть тримати ся її часами дуже гаряче, як то наводять згадані вище зразки? На се можна знайти кілька причин—я виложу ті, які мені здають ся більш певними й виразними.

Перш усього деякі князі своїм тактом, чи приємним особистим характером вміли якось таки зменшити, закрити перед очима громади ті аномалії устрою й придбати популярність. Так наприклад було в Київщині з Мономахом, Ізяславом і т. ин.

Усякий князь мав у громаді свою особисту клієнтелю, своє сторонництво. Дружина його як не вся то хоч частиною була з родів місцевих—вона, значить, теж мала якийсь вплив у громаді. Таким робом князівсько-дружинний устрій сам по собі якусь частину громади мав за собою.

Далі, в усякім концентрованім організмі громадським за всіди знайдеть ся якась частина громади, для котрої ся концентрація користна. Обєднання в одну землю города з пригородами, наприклад, могло бути до ладу людности города, як не всій, то частині,—бо підбивало під вплив города пригороди. Воно могло бути користним з поглядів торговельних чи промислових; воно давало більш засобів боронитись спільними

¹⁾ Іпат. с. 268.

силами. Тим часом об'єднання міських округів в одну землю, з гегемонією „города“, коли не зформувалось, то утримувалось, може хіба з якими виїмками, саме тільки князівсько-дружинним устроєм. Перед поширенням сього устрою міські округи вязалися тільки спільними географічними, етнографічними, торговельними зв'язками, але ці зв'язки були більш хиткі або випадкові, і не виявлялися в реальних формах. Укладались ці округи в більш менш щільну, об'єднану цілість тільки тоді, як з'являлась дружина з князем. Князь з дружиною були правдивими чинниками концентрації. Але чи сяк, чи так воно було що до родоvodu, але в тогочасних обставинах як би не стало князівсько-дружинного устрою, то се був би кінець і земського об'єднання. Віче земське, чи віче „города“, що було майже однаково, не мало органів виконавчих, через які б воно могло правити своїми пригородами з їх вічачами, тим більше—своїми приналежними волостями. Концентрація земська держалась княжими урядниками—княжою дружиною. Без них міські округи мусіли б знову розпастися розділитися, і земля не стало б.

Але що чи не головніше—в тогочасних обставинах спекатися князівсько-дружинного устрою було дуже трудно. Рід св. Володимира вважав мов би за свою привілею, чи монополію, що б князувати в землях руських. Земля без князя була наче б *res nullius*, нічим добром, на яку князь, що перший трапився, міг би заявити й заявив би претензії. Тим то між иньшим земля й піклувалась, щоб завжди мати князя, що се в якійсь мірі обороняло її від сторонніх претензій. Повстати на устрій княжий—се значило викликати на боротьбу не тільки отсього свого князя, а—можна сказати—всю княжу силу земель руських. Се в тогочасних обставинах було тяжко.

Розпочати боротьбу з княжою інституцією, щоб обмежити її власть та обставити певними умовами, поширити функції віча й додати йому органів виконавчих—се був би найкращий, найкористніший вихід з тогочасної ситуації. Але такий напрямок вимагав чималого політичного розвитку, сталості й такту, й великої солідарності в громадській діяльності, а сього всього бракувало. На довгий політичний процес не ставало снаги. Натомість громада марила здобути собі такого князя, щоб за ім і догляду не треба було,—щоб він сам „добра хотів усім серцем Руській землі“¹⁾. А не можна було здобути—й вона корилась немилому князеві, ждучих кращих обставин, милішого кандидата—недоволена і нездатна до поліпшень сама, своїми засобами.

¹⁾ Іпат. с. 368.

Галича, от у сей час галицькі бояре „и вси Болоховсции князи съ ними“ напали на волинські волости Данила, повоювали береги р. Хомора (тече у Случ з лівого боку) й пішли до Камінця¹⁾, але потім повернули назад. Данилові бояре, діставши запомогу, нагнали й забрали їх у полон. Михайло, кн. чернигівський й Ізяслав, що сидів тоді у Києві (з роду князів, мабуть, смоленських), вимагали у Данила, щоб він пустив сих вязнів, але той на се не згодився²⁾.

Після того літопись якийсь час мовчить за Болоховців, і вони з'являються знову вже після знаходу Бату, в 1241 році. Тоді Ростислав Михайлович, борючись з Данилом, „собра князь болоховские и останокъ Галичанъ, приде ко Бакотъ“, але їх відбито й Ростислав пішов за Дніпро. Тоді Данило напався на князів болоховських: „грады ихъ огневи предасть и гребля ихъ раскопа... Даниль же возьма плѣнь многъ врати ся, и пойма грады ихъ: Деревичъ, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городѣць, Божьскый, Дядьковъ. Приде же Курилъ, печатникъ князя Данила, со треими тысящами пѣшець и трьими сты коньникъ, и вѣдасть имъ взяти Дядьковъ градъ. Оттуда же плѣнивъ землю Болоховскую и пожегъ, оставили бо ихъ Татарове, да имъ орють пшеницю и проса; Даниль же на нѣ болшую вражду держа, яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху“.

При сім літописець згадує, як то Данило виручив болоховських князів, коли вони зайшли були в волости Болеслава, князя мазовецького, й той забрав був їх; Болеслав не хотів попереду їх пустити, кажучи, що вони „суть особнии князи“, а не підданці Данила, але за подарунки пустив їх. Се теперь літописець пригадує болоховським князем, яко кару за їх невдячність³⁾.

В останній раз Болоховці з'являються в 1255 році. Данило розпочав похід на землі, що безпосередне підлягали Татарам, і тоді „воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ“, та мабуть не примусили їх покорити ся. Тільки після нового походу Шварна Даниловича, на весну, вони мусіли покоритись—„придоша Бѣлобережцѣ и Чарнятинци и вси Болоховци къ Данилу“⁴⁾.

Отсе й усі звістки за Болоховців у XIII в. Ранійше, в XII в. — згадується тільки Болохово: Володимирко, йдучи на Київ, „перешель Болохово, идеть мимо Мунаревъ к Волода-

¹⁾ Се, мабуть, сучасна Камінка на Случі, на північ від р. Хомори,— див. Барсова Географія начальной літописи с. 288—290.

²⁾ Іпат. с. 516. ³⁾ Там же с. 526—7. ⁴⁾ Іпат. с. 555.

реву"¹⁾. Ті сім болоховських міст, що подано вище, більше ніде не згадують ся, окрім Божського, але Божський—се теж загадка: їх було очевидячки кілька на Україні.

Чимало сперечали ся про те, де жили Болоховці. Найбільше розповсюднений і на мою думку—правдоподібний, ба навіть певний той вивід, що Болоховцями звались мешканці по обох боках горішньої Случи, на південь від Хомори, й по лівому боці Бога, межі р. Десною й Межибожем. Тут справді єсть місцевости Губин, Кудинка, Деревич, з давніми городищами; дуже правдоподібно, що се й єсть болоховські міста Губин, Кудин і Деревич²⁾.

Про сю територію ми дуже мало знаємо взагалі. Нічим вона не визначаєть ся в попередні часи; ми не знаємо навіть, яка етнографічна основа була тієї людности—чи деревлянська, чи яка иньша. В XII в. ся місцевість належала до Київщини, до того уділу II, котрий складали Котельниця (на р. Гуйві, допливі Тетерева), Божський, Межибоже й ще якісь два міста, на ймення нам не відомі. Незвичайна політика Болоховців XIII в. піддавала деяким ученим думки, що то були люде не слов'янського роду. Так Зубрицький і Шараневич мали болоховських князів, чи й усіх Болоховців за зручених Половців³⁾, а Петрушевич і Калужняцький—за Волохів⁴⁾. Одначе, як справедливо доведено, ніщо в жерелах наших на натякає, щоб Болоховці не були тубільцями. Побутом своїм вони ніяк не відрізняють ся від иньших обивателів України-Руси. Розумієть ся, можна гадати, що тут, на окраїні залюднених місцевостей, князі оселяли також турецьких, половецьких, торських, печенізьких приходнів, так як і на Поросю, але на се нема ніяких доводів по жерелах.

Що-ж до незвичайного політичного напрямку Болоховців, то він залежав певно не від етнографічних причин, а від тих громадських обставин і відносин, які я старав ся виложити в попередніх словах. Такий же політичний напрямок бачимо ми в той час і по таких містах, де вже ніяким чином не можна гадати про якихось чужеродців—отже нема чого з сього поводу й Болоховців повертати на Татарів чи Волохів.

¹⁾ Іпат. с. 278. Мунарів не відомий, Володарів—се Володарка на Роси. Болохов згадуєть ся ще в Іпат. с. 376, але в иньших списках натомиць—Борохов.

²⁾ Кудинка—на Богу, Губин на межі повітів Староконстантинівського й Новоград-волинського, Деревич—Новоград-волинського.

³⁾ Зубрицького Історія Галицко-Русскаго княжества III с. 138, Шараневича Історія Галицко-Володимирской Руси с. 104.

⁴⁾ Дивись за се Новішіє домисли о Болоховѣ Дашкевича с. 5 й далі.

Чимало гадано було про родовід князів болоховських. Деякі мали їх за князів з дому св. Володимира, а власне з Ольговичів, уважаючи на те, що Михайло Всеволодович зве їх „братією“; але се не так важно, бо князі часом звуть братією і не родичів і не князів. Інші вважали їх за нащадків первісних, тубільних князів місцевих, що заховалися тут якось, під властю дому св. Володимира, аж до XIII в. Деякі мав їх за бояр галицьких, що примостилися тут князувати, як про те піклувалися вони й по Галичині. На останку деякі вважали їх за людей вибраних, громадських, таких „ліпших людей“, „старців людських“, „старійшин градських“, які колись порядкували по громадах в часи передкняжі.

Не будемо спинятися тут і дрібязково переглядати всі отсі гіпотези. Для нас вагу мають ось які дані джерел: Болоховські князі всі рази з'являються в звістках наших в гурті, купою, і—що не звичайне—літописець їх ніколи не називає по іменням, по батькам, як то має звичай з іншими князями. Князі ці дуже завзято борються з князем Данилом—головним заступником князівсько-дружинного устрою на тогочасній Україні-Руси. Вони піддаються доброю волею Татарам і вповнують на їх в своїй боротьбі з Данилом. Вони очевидячки мають за себе громаду, являються її заступниками й провадять свою політику в згоді з її бажаннями¹⁾. В останній звістці болоховських князів вже не чути, але болоховська громада провадить туж саму політику, що попереду. Ніде не видно дружинного елементу.

Розмірковуючи й комбінуючи ці дані треба признати, що болоховські князі й громади, як порівняти їх з тими загальними громадсько-політичними відносинами України-Руси, які описано було вище, становлять якусь нову, відмінну прояву.

Хтоб не були ці болоховські князі, вони, очевидячки, були князями не дружинними, а земськими, такими що стояли в безпосередньому зв'язку з громадою, залежали від неї. Громади борються з силами з системою князівсько-дружинної концентрації й задля сього запобігають Татар. Вони, очевидячки, порвали зв'язки з князівсько-дружинним устроєм. А що нове вино в старі міхи рідко доводить ся вливати, то більш відповідним обставинами й поданням жерел буде признати

¹⁾ Се зовсім виразно виходить з того, що балакаючи за підданство Болоховців Татарам, літописець потім переходить до князів, як до чогось відрізаного, нового („князів же їх изъять руку Болеславу“). Тим він дає знати, що політика, за яку він перед тим казав, була громадською, а не княжою тільки.

на ніщо, гинули на віки. Князі покидали свої волости, дружина розтікала ся теж—як не вся, то в значній частині. Таким чином людність, чи переважна більшість її (бо подекуди княжі залоги може й держали ся) визволена була з звичайних пут князівсько-дружинного концентраційного устрою. Руки на сей час були в неї вільні. Татарська сила здавала ся такою незмірно великою, що тільки-б запобігти їй, сховатись за неї—й здавалось, що вже не то що князь, а й ніяка сила на землі тоді не страшна.

Незадоволення князівсько-дружинним устроєм і земським об'єднанням, очевидячки, було по деяких місцях велике. Впливу князя й дружини на громаду на той час не було; ті обставини й сторонництва, які підперали той устрій, чи підупали подекуди, чи переможені були противними, чи зникли на той час. Там де так складались обставини, громади користувались з татарського находу, заводили з Татарами зносини, віддавали ся їм у безпосереднє підданство, щоб тим здобути собі забезпечення від руйнувань, опіку й оборону від своїх попередніх князів, і утворювали новий устрій.

Ся зміна властиво була тільки поворотом до старого, передкняжого устрою. Земля знову розпадала ся на місцеві округи, міські й сільські, незалежні, зв'язані тільки спільними інтересами, почутєм спільної народності, і таке иньше. Громада кожна незалежно порядкувала у себе, через свої органи. Стану дружинного нема; князь де й єсть, через се підлягає зовсім впливови громади.

Для Татар ся зміна була корисна. Такий устрій для їх був безпечніший; окремі місцеві громади не мали такої спроможности до оборони, до опору, як зконцентрована, об'єднана земля, з князем і дружиною. Отже з сього погляду вони могли сприяти такій реформі. Татарська-ж протекція не була тяжка для громад, бо у внутрішні справи Татари не мішались, їм треба було тільки дани, й ся дань була чи не легша від княжої¹⁾.

Такі думки про сю перемену піддають небогаті звістки джерел, як їх скомбінувати й порівняти з відомостями за попередні й пізніші часи. Переглянемо тепер їх по ряду.

¹⁾ Принаймні лїтописець в поданому вгорі епізодї (Іпат. с. 586) каже, що Болоховці давали дань Татарам пшеницею й просом—така дань навряд щоб була тяжка. А що княжа дань була не легенька, за те свідчить відома розпись дани (сріблом) кн. Ростислава смоленського: князівство Смоленське, не так велике, виносило однієї дани, опріч судових й иньших побічних доходів, більше 3 тисяч сріблом.

Перше місце мусить зайняти тут оповідання Галицько-волинської літописи про похід Данила „противу Татаромъ“. Про його згадувано вже й вище, тепер подамо його, як дуже важне, цілком усе:

„По рати же кремлянецькой Куремьсинъ Данилъ воздвиже рать противу Татаромъ. Сгадавъ с братомъ и со сыномъ, посла Деонисия Павловича, взя Межибожие, потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а Львови Побожье и люди Татарьскыя. Веснъ же бывши посла сына своего Шварна на Городокъ, и на Сѣмоць, и на вси городы, и взя Городокъ и Сѣмоць и всѣ городы сѣдящия за Татары, Городескъ и по Тетери до Жедечева. Възвзягляне же солѣгаша Шварномъ, поемше тивуна не вдаша ему тивунити; Шварно же приде поймавъ городы вся, и по немъ придоша Бѣлобережцѣ и Чарнятинци и вси Болоховци къ Данилу. Присла же Миндовгъ къ Данилу: „пришлю к тобѣ Романа и Новогородцѣ, абы пошелъ къ Возвзяглю, оттуда и къ Киеву; и срече срокъ во Возвзяглю“¹⁾.

Після сього роказано про похід Данила й облогу Звягля. Наперед Данило послав Шварна з ним 500 рати; „гражанѣ же видивши ратныхъ мало со княземъ, смѣяху ся, стояще на градѣ“. Коли-ж прийшов Данило з усім військом, Звягляне перелякались, „и не стѣрпѣша и здаша ся“. Але Данило спалив зовсім місто, а людей розділив і роздав синам—Шварнови й Львови. Не відібравши помочи від Мендовга, Данило далі на Київ не пішов, а вернув ся з Звягля до дому²⁾.

Літописець, оповідаючи про сю кампанію Данила, називає її „ратію противу Татаромъ“. Тим він дає знати, що місцевости, на які розпочав рать Данило, підлягали безпосередньо Татарам. Деякі з сих міст на певно відомі, иньші—ні. І так, Звягель сучасне місто Новоград-Волинський, на середній Случи; за Білобереже вважають білі береги горішньої Случи; здається й Городок із Сімоцем були десь коло Случи. Городескъ єть село на Тетереві вище Радомишля. Жедечів десь, мабуть, був на вершині Тетерева. Таким робом з сього подання літописи виходить, що громади, які безпосередньо підлягали Татарам, в той час, се-б то в 1250-х роках, займали територію по середній та горішній Случи, також Тетереву й горішньому Богу.

Літописець називає тих, що жили коло Богу, „людьми татарськими“, а тих, що мешкали на північ, в районі Случи і Тетерева — „городы, сѣдящия за Татары“. Була висловлена думка, що се політичні терміни—що була ріжниця в відносинах

¹⁾ Іпат. с. 555. ²⁾ Іпат. с. 556.

до Татарів мешканців південних і північних. Що до термінів, то про се можна тільки ставити здогади; але зовсім може бути, що різниця в відносинах була й справді. Ніде одначе не бачимо ми ані залог, ані урядників татарських. Підлягали сі громади Татарам, очевидячки, доброю волею: вони зовсім не хочуть вертатись під руку Данилови. Болоховців кілька раз „примучено“, а вони все таки пручають ся й вибивають ся з-під власти Данила. Звягляне під натиском мусли прийняти до себе тивуна від Шварна, яко ознаку своєї підлеглости, але се був тільки викрут: вони не дали йому порядкувати, й тільки переважна Данилова сила примусила їх здатись на його ласку.

Всі громади борються з Данилом, знать, кожна на власну руку. Вони окремішні й самостійні, між ними не видно иньшого звязку, крім солідарности з причини спільних інтересів. Ніде не виступають князі, ані яка иньша старшина, навіть у Звяглі, про котрий оповідаєть ся докладнійше. Се так само як у Болоховців, і взагалі се можна пояснити тільки таким чином, що тут не було старшини такої, щоб стояла над громадою: чи були князі, чи старшини, чи як би вони не звали ся, але всім порядкувала громада. Дружини теж не видко. Двоїстість устрою, очевидячки, скасовано. Болоховці виступають однаково з иньшими громадами; ніщо не перешкожає думати, що всі отсі громади взагалі мали один напря ок політичний, один, може з деякими варіантами, громадсько-політичний устрій.

Ся звістка літописи, як сказано вже, дотикаєть ся безпосередньо тільки території горішнього Богу, середньої й горішньої Случи й Тетерева. Що б ло дальше на схід, на північ, літопись не каже. Але що рух проти князівсько-дружинної концентрації не обмежував ся самою тільки сією територією, на се єсть кілька указок в жерелах.

Оповідючи про те, як тікав Дан ло в д Татарви на Угорщину й до Польщі, літописець каже, що повертаючись з Мазовії, Данило прийшов поперед усього до Дорогичина (тепер містечко на західнім Бугу), але його туди не пустили: „и восхотѣ внити во градъ и вѣстьно бысть ему, яко „не внидеси во градъ“. Оному рекшю: „яко се былъ градъ нашъ и отецъ нашихъ“ — „вы же не изволите внити въ онъ“¹⁾. И отъиде мысля

¹⁾ Сї слова можна й так і инакше розуміти, що залежить від пунктуації—я приймаю пунктуацію, яку прийняли редактори Іпат. літоп. в сїм і попередніх виданнях (в Полн. собр. лїтопис. т. II с. 178). „Ви же не изволите“ тоді виходить як відповідь Дорогичинців: „а ви-ж не схотїли обороняти се місто від Татарів“, оттаке-б щось. Але можна сї слова віднести й до Данила.

си; иже (еже) Богъ послѣже отмъстьє створи держателю града того и въдасть и в руцѣ Данилу. И обѣновивъ и созда церковь прекрасну святое Богородици, и рече: „се градъ мой, преже бо прияхъ и копьємъ“¹⁾.

Хоч у сім оповіданню літописи головну ролю держить наче-б сей „держатель града“, але очевидячки він той вчинок вчинив не своєю тільки волею, але мав за собою й громаду. Як видно з оповідання, Дорогичинці поставили Данилови опір дуже твердий, так що він мусів „брати копьємъ“ місто, се б то приступом (штурмом). Се не могло-б статись, коли б то не був рух народній, а тільки особиста інтрига якогось галицького боярина. Протівлячись Данилу так рішучо громада могла вповати тільки на татарську силу, безпосередньо, чи посередньо: сподіваючись, що Данилову силу вже зовсім знищено находом татарським і він не зможе підбити непокірних.

Друге дуже цікаве оповідання тієї ж Галицько-волинської літописи належить вже до иньшої, південно-східньої окраїни Данилової держави. Взагалі, як бачимо ми, сей рух проти князівсько-дружинного устрою й земської концентрації виявляється найбільше по окраїнах, відлеглих від центрів сього устрою. 1258 року, скоро після коронації Данила, „приїхаша Татарѣ ко Бакотѣ“, — „и приложи ся Милѣй к нимъ“. Данило сам тоді пішов був на Литву й післав на Бакоту сина Льва: „изїхавше (себ то несподівано напавши) яша Милѣя баскака, и приведе Левъ Мѣлѣя отцю си, и бысть Бакота королева отца его. Потомъ же сдумавъ со сыномъ и отпусти ѣ (се б то Милѣя), а поручникъ бысть Левъ, яко вѣрну ему быти. И паки приїхавшимъ Татарамъ и створи льсть и предасть ю паки Татаромъ Бакоту“²⁾. (Бакота — тепер село на Дністрі, колись була одним з головних міст т. зв. Понизя, се-б то Подністрянщини, південно-східньої окраїни Галицької держави.

Узявши се подання літописи само по собі, також можна-б думати, що тут річ іде про якусь інтригу галицького боярина. Але порівнявши сю звістку, як і дорогичинський епізод, із звістками про гром-ди Богу, Тетерева й Случи, далеко правдоподібнійше буде прийняти, що й бакотська справа була не особистою інтригою, а громадською справою, що тут ми маємо прояв того ж громадського руху. Тим більше, що такого Милѣя ми не знаємо межи Даниловими боярами; може то був якийсь заступник громади, чоловік місцевий.

¹⁾ Іпат. с. 524. ²⁾ Іпат. с. 549—550.

Цікаво, що з цього епізоду видно, як Татари сприяли сьому громадському рухові й з охотою приймали до себе у безпосереднє підданство. Що ще цікаво—се поданий вгорі варіант, з якого виходить, що Татари наче-б поставили Мілія своїм баскаком у Бакоті. Але з попереднього видання Галицько-волинської літописи знати, що в деяких кодексах її пишеться „Милѣя и баскака“¹⁾. Тому що баскак був властиво тільки фіскальним, а не адміністративним урядником, то сей останній варіант здається міні більш правдоподібним²⁾.

Як то вже й вгорі було сказано, літописець подає ці звістки випадково, коли згадує про боротьбу князів з сим рухом. Таких проявів сього руху певне було далеко більше на великих просторах Данилової держави. Були вони, мабуть, і не тільки в його державі.

Літопись нічого не каже нам за політично-громадський устрій та відносини земель що лежали на схід від Тетерева—Київщини й Переяславщини. Дещо можна однак вивести й тут, з деяких інших історичних подань.

Після 1240 р.—находу Бату, Київ не належав до держави Данила; 1245 р. тут сидів воєвода Дмитро Ейкович, намістник Ярослава—мабуть Ярослава Всеволодовича, князя володимирського (північного)³⁾. Хоч оповідаючи про мандрівку Данила до хана, літописець і каже про Данила „обладавшу Рускою землею, Києвомъ и Володимиромъ и Галичемъ“⁴⁾, але сих слів ми не повинні прикладати до тогочасних волостей Данила, бо слово „обладавшу“ може відносити ся й до часів минулих; похід Данила на Київ в 50-х роках не дійшов мети, а потім вже було йому не до операцій на сході. З подань літописи можна гадати, що границя галицька-волинська після 50-х років на сході лежала десь коло Горини⁵⁾. Про те, що Київ належав до держави Данила, навіть Льва, свідчить, правда, Стрийковский⁶⁾, але його свідоцтво, очевидно, тільки недотепна вигадка.

Так само Київ не належав і до князів Великої Руси—володимирських та московських. Остання певна згадка про їх владу над Київом належить до 1249 р., коли хан поставив

¹⁾ Полн. собр. рус. лѣтоп. II с. 191.

²⁾ Його приймав в своїй вгорі названій розправі і Молчановський с. 152.

³⁾ Іпат. с. 535. Зубрицький й Шараневич мали сього Ярослава за Інгваревича, Данилового брата в других, але се менш правдоподібно.

⁴⁾ Іпат. с. 536.

⁵⁾ Тут стрічали Татарів волинські князі—див. Іпат. с. 562, 588.

⁶⁾ Kronika I р. 286, 291, 306 й інші.

Олександра, т. зв. Невського, сина Ярослава Всеволодовича, князем над Київом. Але нема ніяких указок на те, щоб Київ підлягав йому реально, а його заступникам і нащадкам—навіть номінально¹⁾. Тимчасом не було по Київщині й власних, окремих князів: се зовсім виразно виходить з тих місць літописи, де показано, які князі допомагали Татарам у їх походах²⁾: з них знати, що між Волиню й Дніпром, очевидно, не було ніяких князів. Юрій пороський (з київського Порося), що згадується раз під 1289 р., був мабуть князь титулярний без волости³⁾.

До того треба завважити ще одну звістку. В мандрівці Пляно Карпіні 1246 р. через Україну, сказано, що Канів підлягав Татарам безпосередньо—*sub Tartaris erat immediate*⁴⁾. А він сам переїздив через се місто.

Зваживши усі отсі звістки й обставини та порівнявши їх з поданими вгорі звістками про рух волинський, не буде, здається, дуже сміливо гадати, що й східня Київщина, від Тетерева до Дніпра, теж якийсь час підлягала Татарам безпосередньо, тим більше, що в поданій звістці про пляни походу Данила на „людей татарських“ експедиція на Київ зявляється наче-б часткою усієї кампанії.

Київщина в такім разі теж позбула ся князівсько-дружинного концентрованого устрою й розбила ся на окремі громади: я вже вказав, що з знищенням князівсько-дружинного устрою знищення земського об'єднання було неминуче. Така гіпотеза правдоподібна сама по собі: незадоволення княжим устроєм в Київщині, ми бачили, а Татари з свого боку мали причини й нахилити людність до безпосереднього підданства й скасування небезпечного для них князівсько-дружинного устрою.

А за Дніпром? Що там було, за се ми нічого не знаємо. Однак як стара Переяславщина в тогочасних політичних звістках зістається зовсім порожнім місцем, а повірити тому, що вона зовсім лежала пустою, ми ніяк не можемо, то можемо гадати, що й тутешня людність, може далеко-далеко поменшавши після находу татарського, теж складала невеличкі громади, без

¹⁾ Правда, що в т. зв. Густинській літописі після Олександра Київ належить до його брата Ярослава Ярославовича (Полн. собр. рус. лѣт. II с. 344), але як на се не маємо жадних указок в північних жерелах, то мусимо звістку Густинської літописи уважати за помилку.

²⁾ Дивись найпаче Іпат. с. 575 и 588.

³⁾ Іпат. с. 612; за титулярного його мали Дашкевич, Сергєєвич, Лінниченко.

⁴⁾ Мандрівка Пляно-Карпіні в *Recueil des voyages* IV с. 737.

князівсько-дружинного устрою й примусового об'єднання, в безпосереднім підданстві у Татар.

VI.

Про загальний устрій громад та їх відносини до Татарів маємо дуже цікаве оповідання, в давній литовсько-руській літописи (що інакше зветь ся 1 л.-рус. літописю, літописю Даниловича-Попова, літописцем литовським). Хоч воно належить до часів пізніших, до XIV в., але дає нам цінну основу для аналогій. Оповідаючи про порядкування князів Кориятовичів на Поділю, літописець каже, що Поділе належало до трьох братів, татарських князів дідичів сєї землі, „а оть нихъ заведати атамани, и боискаки (баскаки) приежаючи оть тыхъ атамановъ имовали (брали) съ Подольскои земли дань“. В цій землі тоді не було жадного „городу“, се-б то укріплення ані камяного, ані деревляного¹⁾.

З сєї звістки виходить, що Татари не мішали ся в громадське жите української людности, задовольались відбиранням дани. Дань сю збирали татарські баскаки тільки приїздячи на час, а з людьми не мешкали. Земля складала ся з окремих, певне—дрібних, міських і сільських громад. Заступниками їх були отамани (ватаманами на Поділлі називали ся й пізніше, аж до XVIII в., сільські голови). Отамани сі, зять, були з тубильців,—або виборні, або наставляли їх Татари в поразумінню з громадою. Що отамани бували з людей громаді милих виходить з того, вони мали вплив на неї, і Кориятовичі, осівши Поділе, як оповідає та ж літопись, увійшли в порозуміння з отаманами й на їх спираючись, повстали на Татар: „войшли у приязнь со атаманы, почали боронити Подольскую землю от Татарь, и боскакомъ выхода (дани) не почали давати“. Татари дбали тільки про те, щоб не давати тутешній людности засобів до опору: не дозволяли їм будувати укріплень (як і на Волини Бурундай примусив князів знищити укріплення). Само собою, що при такім устрою не можливе було й існування дружини.

Сі ознаки устрою взагалі згожують ся з тими годаннями літописи про громади волинські й київські, які ми подали вгорі. Можна гадати, що по всіх тутешніх місцях взагалі устрій був

¹⁾ Літопись у виданню Попова с. 44. Тепер в новім вид. Пол. собр. лѣтоп. XVII с. 99. Зведений текст у Молчановського опр. с. с. 171—2.

більш менш однаковий, бо взагалі спільні були громадські й політичні обставини ¹⁾).

Та багато кому може здатись неймовірним, щоб тогочасні Українці охоче, своєю волею нищили свій національний державний устрій і віддавали ся в безпосереднє підданство Татарів. Ми так призвичаєні до традиційних (тай не зовсім несправедливих) нарікань на татарську зверхність, до всяких страхів татарських находів, мордовання, нищення, що нам якось неможливим здається, щоб могло бути пожитє з сією жорстокою, варварською масою. Тим часом ми маємо кілька звісток, досить виразних, що засвідчують нам противне.

Я попередю нагадаю кілька фактів, що належать до попередніх часів. З літописей ми знаємо, що серед степів половецьких, серед тієї варварської маси були міста з людністю осілою, наче-б християнською, очевидно—не дикою половецькою ²⁾. Ми знаємо, що на тих степах пробували якісь „бродники“, мабуть роду славянського, що з своїм воеводою Плоскинею брали участь і в першому наході Татарів на українські степи 1223 р. ³⁾. Ми знаємо, що серед війн Половців з Русю через степи половецькі ходили одначе купецькі каравани на Русь ⁴⁾.

Що до Татарів, то я нагадаю тут цікавий епізод, зведений в кілька північних збірників—про Олга князя рильського й Святослава князя липецького (в Курщині). Баскак татарський Ахмет осадив дві слободи на землях Олега; у баскака з князями вийшли спірки з-за сих слобод: слобожане докучали княжим підданцям, князі нападали на слобожан. Татари за се знищили все їх князівство, а на останку князі розігнали слободи.

Увесь сей епізод написаний з погляду князівського, дуже ворожо для Татар, але нам цікава звістка про слободи: „и умножишася людей во свобод хъ тѣхъ, со всѣхъ сторонъ сшедшеся, насиліе творяху христіаномъ сущимъ Куσκіа сѣласти“ (а пізнійший збірник, Ніконіський, додає: „и быша тамо торгы и мастера всякіа, и быша тѣ велики двѣ слободы, якоже грады великіа“ ⁵⁾). Очевидячки під захистом татарським, під рукою баскака жило ся не зовсім погано. А що то не були

¹⁾ Ширше про сей устрій у Молчановського с. 156 і далі.

²⁾ Іпат. с. 192. ³⁾ 1 Новгород. с. 40. ⁴⁾ Іпат. с. 429.

⁵⁾ Полное собрание русских лѣтописей т. VII с. 176, т. X. с. 162. Никоновський збірник часто тільки риторично розширяє давніші звістки джерел, але поданий варіант його в кожному разі цікавий, бо редагував ся збірник в той час, коли відносини Татар до людности словянської (московської) були добре відомі.

якісь розбійницькі банди, се видно з того, що як князь Святослав напав раз на перехожих, що йшли з слободи в слободу, й побив їх, то з переляку обидві слободи розбігли ся: сього розбійницькі банди не вчинили б, тим паче, що сила у князя Святослава була не велика. Знати, що були то тихомірні мешканці, котрим зовсім не мило було з кимсь битись, сперечатись, а котрі йшли на татарські слободи для праці на спокою.

Таким способом навіть під рукою Татарина осадчого жило ся добре й охочі люди тягли ся туди з усіх сторін. По наших же громадах і такого безпосереднього мешкання з Татарвою не було: як подано вже було вище, ніде по правобічних громадах не знаходимо ми ані татарських начальників, ані залог. Людність провадила своє житє непорушно, на основах своєї народної культури, сподіваючись від Татар тільки захисту від усякого ворога.

Що було непевного в сім устрою, се те, що громади без дружини, без укріплень, до того без об'єднання не могли поставити дужого опору й не убезпечені були від утисків татарських з одного боку, з другого від находів в рожих князів. Се ми й бачили вже в оповіданнях про Данила. Але утиски татарські мали бути випадкові, бо взагалі Татарам було дуже корисно задержати за собою своїх підданців, не дратувати їх. Находи Данила були можливі тільки доти, поки Татари не звернули уваги на його політику й не поставили йому дужчого опору. Чи так чи сяк—людність руська подекуди очевидячки краще здавала ся на ту непевність (принаймні—з початку, бо про дальший час ми не можемо того сказати), краще хотіла жити в тій непевности, ніж нести тягари князівсько-дружинного устрою й примусового земського об'єднання, тим більше, що й вони не дуже обезпечували людність від утисків і руйнацій.

VII.

Вияснений громадський рух, що так рішуче зривав і нищив старі відносини державні, і до того, як можна гадати, був так широко розповсюднений, був вельми грізним задля заступників старого державного устрою на тогочасній Україні-Руси. Зовсім натурально, що король Данило, як найважнійший, найталановитіший заступник сего устрою, розпочав з нашим рухом, як то ми вже бачили, боротьбу рішучу, люту.

Взагалі був з нього чоловік не жорстокий, не прихильний до тяжких репресалій, але в сій боротьбі він поводить ся часом зовсім инакше. В тім нема нічого дивного. Се була власна боротьба за власне існування! Не за побільшення во-

лостей, не за те, щоб заховати вплив на земські справи (як у боротьбі з боярством): новий рух зовсім відкидав, нищив Данила з іншими князями. И от, як ми бачили, Данило чисто руйнує болоховські міста в 1240-х р., палить Звягель і розводить його мешканців в 1250-х роках. Союз громад з Татарами Данилови був дуже грозний і сучасний літописець зовсім справедливо каже, що Данило тим паче гнівав ся на Болоховців, що вони вповали на Татар.

Ся надія на Татар не зовсім справдила ся: Данило вспів чисто повоювати й Звяглян і Болоховців, поки Татари уступили ся за їх добре. Але перемогти руху Данилови не вдало ся. Мині здаєть ся, що ті всі його здобутки на Слуци, Тетереви й Богу зараз пішли прахом, скоро Татари повстали на його рішуче, й Бурундай почав палити волинські міста. Після того Данило вже не змагав ся розвинути свою державу на схід. Та й не до того було вже йому в тогочасних обставинах.

Вище вже я казав, що східня границя Волинської держави, як то можно гадати, в другій половині XIII в. лежала десь коло Горини. Оповідючи-ж про князювання Мстислава Даниловича волинського, літописець каже, що держава його простягалась „по Татары, а сѣмо по Ляхы и по Литву“¹⁾. Певне, що тут сказано не про справжні татарські мешкання з людністю татарською, а про „людей татарських“, чи „сидячих за Татарами“, се-б то про громади безпосередньо підлеглі Татарам. Таким чином, не вважаючи на жорстокі репресії Данила, сей новий рух не пропав, і на схід від Волини в другій половині XIII в., як перше, лежали дрібні, незалежні громади без князівсько-дружинного устрою. Справедливо вважають, що сей громадський рух був одною з головніших причин, що Данилови не вдало ся скласти з України-Руси одну дужу, сконцентровану державу й з усіма її силами поставити опір Татарам.

Отже оглянувши прояви й прикмети сього руху, натурально буде на останку спитати в себе: як цінувати сей факт, за що його вважати?

Але така чи иньша відповідь на се питання буде залежати в значній мірі від особистого громадсько-політичного світогляду. Для кого держава єсть альфа і омега всього історичного процесу, той не може инакше цінувати сей громадський рух як тільки за історичний регрес, за вельми сумне збочінне громади з правдивої стежки, тяжку історичну помилку. Коли-ж, не збавляючи ціни державі, яко культурній і посту-

¹⁾ Іпат. с. 613.

повій формі, оцінювати її з того становища, на скільки вона дає допомогу духово-моральному, економічному й політичному розвитку громади, осуд, може, й не випаде так рішучо.

Скільки розуміємо державний устрій тогочасної України-Руси, не можна сказати, щоб він задовольняв такі вимоги. Двоїстість громади й князя-дружини, егоїстична політика князів, дуже мала участь громади в справах громадсько-політичних—все то були дуже шкідливі аномалії. До того ж економічні відносини, підперті устроєм державним, теж були далеко не нормальні. Устрій громадсько-політичний конче вимагав реформ—глибоких, радикальних. Инакше сили народні мали б гинути марно в дрібязковій колотнечі, громада—скупіти в апатії, народне життя мало б іти на регрес.

Хто його знає, як би вийшли українські землі з сього становища, як би в їх історію не вступив новий фактор, нова сила—татарська, що глибоко сколихнула всі громадські відносини. Скористувавшись з неї, деякі українські землі знищили попередній державний устрій, всі зособи й ознаки державної концентрації й зісталися при самих дрібних, початкових місцевих громадах. Таким чином знищено двоїстість устрою, громада знову стала правити всім громадсько-політичним життям (бо зверхність татарська, як дуже поверхова, навряд чи вважала ся за елемент громадсько-політичного устрою по тих громадах). Але разом з тим вона відбігла й усіх вигід державного об'єднання.

Звичайно, се була не найлучча, не найпряміша стежка громадсько політичного прогресу. Далеко більше користним було б поступове реформовання, крок за кроком, тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини й навертало їх до нормального становища. Але для такого поступовання треба було далеко більшого політичного виховання й освіти, ніж які були. Все те було не до снаги тогочасній громаді. І вона знищила зовсім те, чого не вміла реформувати,— як се й потім нераз з нею траплялось.

Записки товариства імени Шевченка, т. I, у Львові, 1891.

службі можна було побільшити своє майно і впливу придбати. Княжа служба не була не вигідна, се була справжня годівля—корм, кормлення¹⁾.

І знову навпаки—прихожі чужинці, доробивши ся маєтку в тій службі, ставали властителями і переходили в верству земської аристократії.

Навіть в Київщині, на сім великим шляху, де як ніде, невинний рух стояв серед дружинної верстви через переміну князів з різних княжих домів, що приходячи з своїх волостей на київський стіл, приводили з собою й свою дружину,—й тут ми можемо спостерегти присутність в дружині місцевого земського боярства, осілого і більш тривкого. Ми знаходимо й тут дружину, що має маєтності в землі, провадить господарство²⁾. Хто б не були вони що до свого початку—чи бояре земські, що вступали до дружини, чи дружинники, що здобули собі маєтності, а проте з дружини не виступили—то зостається фактом, що вони привязані до землі, тримають ся різних князів, які лише на київський стіл приходять, і тільки з великої біди уступають ся з Київщини.

В Галичині се мусіло бути ще в більшій мірі. Тут князі не мінялись так як в Київщині. Цілих сто літ одна династія княжувала без перерви. Тут, очевидно, більш як де княжа дружина могла осісти ся, закорінити ся. Більш як де земське боярство могло злитися з княжим, чи краще—стати разом і княжим, а одночасно—збити ся в трівку і компактну групу, що міцно тримала ся свого становища в урядовій єрархії.

І в Київщині ми можемо помітити, як певні роди з діда-батька служать в княжій дружині. Навіть більше—ми бачимо певні уряди ніби в діничному держанню: по батьку на той самий уряд приходить син, а часом і внук (розуміється—з переривами в часі). Раз-у-раз бачимо се з найвищим урядом землі—київською тисячею³⁾. Очевидно, певна родина, здобувши собі видатне урядове становище, затримувала його й передавала по змозі далі своїм потомкам, і се навіть входило в практику. Можна припустити, що т. зв. „мѣстничество“ московське, що мало своїм принципом право дітей на те єрар-

¹⁾ Свого часу в російській літературі велась жвава полеміка про значіння слова кормлення: деякі хотіли виводити його з керми, керувати—правити, але текст Іпат. літ. с. 321 (како ны будеть отець твой кормиль и любиль) рішучо промовляє за звичайним розумінням того слова.

²⁾ Літописні тексти вказані в Історії Києв. землі с. 348.

³⁾ Історія Києв. землі с. 349. Гадка про діничність урядів на ширшу міру була висловлена і навіть побільшена у Погродіна Ізслѣдованія VII. с. 92 і далі.

хичне становище, яке здобув собі батько, ба взагалі предки, хоч розвинулось і сформувалось остаточно на московським ґрунті, в основі своїй йшло з давнішої, руської державної організації.

Таке явище давнього нашого життя трудно собі витолкувати инакше як знов таки тільки тим, що хоч дружина князя безпосередньо була звязана з князем, від нього мала свій „корм“, свої уряди, але при тім старша дружина не була цілковито віддана на ласку й неласку князя. Боярин здебільшого мав своє становище в громаді й по-за дружиною. Князь приходив і виходив, а боярство—київське воєм, стояло собі та водило перед в громаді, і князь коли хотів собі його позискати, покористати з його громадського впливу, з його засобів, мусів давати йому відповідні місця в своїй дружинній ерархії.

В Галичині, правда, князі, сидячи з покоління в покоління без перешкод, могли б і не потребувати заповоги дружини, — могли б увійти в безпосередні зносини з громадою, поминувши боярську верству. Але сього вони не зуміли зробити. Боярство й тут стояло між князем та громадою й усю урядову сферу зробило своєю монополією. І то так, що на рещті галицьке боярство поставило було собі метою—правити землею без князя, а в часах боротьби за княжий стіл, коли брали перевагу ріжні, часом і неприхильні боярству кандидати, боярство в своїх руках держало ціле урядованне, і князі по неволі мусіли з тим мирити ся.

Я позволю собі навести до сього одну пізнійшу аналогію з устрою земель давнього руського державного права. В деяких землях в. кн. Литовського місцеві бояре мали монополію „держати волости“ своєї землі. В таким держанню сполучалась експлоатація державних маєтностей з виконуваннем деяких державних функцій. Був час, що сі волости роздавав не в. князь, а самі собі бояре розділяли меж собою ті держави: по одному року держав кожний, і так ішли вони чергою. Сліди такого порядку заховали ся в Київщині ще на початку XVI в.¹⁾ Дуже можливо, що сей порядок був відгомонам

¹⁾ В грамоті Київській землі 1507 р.: волости кievскіе Кіянѡмъ держати, а иному никому, а городки кievскіе вѣ нашої воли: Кіянѡмъ будемъ давати, кому ся будетъ годити; в грамоті 1529 р.: а городки и волости кievскіе Кіянѡмъ держати, а никому иному: будемъ ихъ давати, кому ся будетъ годити (Акти зап. Россіи II. 34, 209). Таким чином давнійше волости (себ-то не-міські округи) не залежали від волі в. князя. Знаємо, що бояре київські держали їх по одному року: див. витяги з XV—XVI в; у Любавского Областное дѣленіе в. князя Литовскаго с. 242, 246 і XLIII.

князівсько-дружинного періоду¹⁾. У всякім разі він може нам пояснити, яким чином галицьке боярство могло часом навіть незалежно від князя держати в своїх руках уряди, а також— в які виразні, правні форми могла часом укладати ся монополія такого боярського урядування.

По сих загальних увагах перехожу до більш детального розгляду суспільної й політичної ролі галицького боярства.

II.

Боярством в князівсько-дружиннім устрою звала ся старша дружина: втративши бояр, що відступили від нього, київський князь XII в. каже на своїх „дітських“, себ то молодшу дружину: „а се будуть мої бояре“. Отже він призводить, іменує їх своїми боярами²⁾. Так і в Галичині XII—XIII в.: боярство—се верства урядова, служебна. Нїде ми не знаходимо, щоб боярство виступало, як заступництво громади, відкремлене від урядової верстви. Хоч як самостійно воно виступало часом супроти князя, а все воно зістагало ся княжим. Першим актом князя на князівстві виступає роздавання волостей „бояромъ и воеводамъ“³⁾.

Очевидячки, ми маємо перед собою—в сих боярах і воеводах—тих самих „галицьких мужів“ XII в. (1158), що казали своєму князеві Ярославу: „како ны будетъ отецъ твой кормилъ и любилъ, и хочемъ за отца твоего честь и за твою головы своя сложити“⁴⁾.

Виступає боярство з різними йменнями: бояре галицькі, мужі галицькі, часто—просто Галичане⁵⁾. Імя боярина ужи-

в їх видко, що при кінці XV в. в. князь уже мішав ся до того роздавання волостей; грамота 1507 р., очевидно, підтвержує звичай давніший. Порівн. Акты Зап. Р. II с. 199: што бояре полоцкі держать волостку Дрисецкую, по годомъ судять и радять. Про се див. В.-Буданова Христоматія по ист. рус. права II с. 57 (вид. 3), Ясинского Уставныя грамоты с. 116—7, Любавского оп. с. с. 293. Останній каже, що бояре держали „колею“; в його ексцерптах про се нема, але так мусіло бути—виходить з комбінування.

¹⁾ В.-Буданов і за ним Ясинський (І. с.) бачуть тут слід „давнійшої влади старшого міста над його землею“, і бояр звуть „земськими боярами старшого міста“. Такий лад відомий з давніх часів тільки в Новгороді, а у нас скрізь держали міста і волости не земські, а княжі бояре.

²⁾ Іпат. с. 367. Далі цитати на сю літопись роблю й самим означенням сторін. ³⁾ Іпат. с. 514. ⁴⁾ с. 321.

⁵⁾ Іпат. с. 480: бояре галичкыи = Галичане, ib. 483—4, 486; мужи галичкыи особливо в Київській літописи—напр. с. 442, 444—5, тут се = Галичане, с. 384—5 бояре = дружина = Галичане.

ваєть ся з трохи відмінними значіннями. Часом воно обіймає цілу масу тієї служебної верстви (відрізняючи її від рядової дружини і народніх мас), тоді видатніших літописець означає іменем „бояр великих“. Іноді ж слово „бояре“ уживаєть ся в сім тіснійшій значінню, прикладаючись тільки до вищих урядників, більш можних і впливових членів тієї верстви.

В першій значінню верства боярська була велика: літопись оповідає, що Ігоревичі вигубили їх з 500 люда. Се число дехто уважав за побільшене¹⁾, але може воно й не було таким, а як і побільшене, то в усякім разі число убитих було велике. З оповідання видно, що загинуло тут кілька „великих бояр“, а решта — то було те дрібніше боярство, а такого в цілій Галичині дійсно могло бути сотки.

Велика просторонь ділила те дрібне боярство від „великих“ олігархів: такого Доброслава, що хотів „вкняжити ся“ в цілій Галичині, хоч під номінальною властю князя, і тими „беззаконниками от племені смердя“, що за надану їм волость в ноги кланялись Доброслави. Градація між боярством відповідала градації урядів і держав, що надавались боярам. З оповідання про кн. Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича довідуємось, що князь роздавав боярам не тільки міста, а навіть і села²⁾. Про роздавання боярам сіл для господарської експлуатації (як було пізнійше з королівщинами) в Галичині, як і взагалі на Русі давній, не знаходимо відомостей. Про такі села, що належали до князя й були осадами його, тут не може бути мови — такі села Володимир віддав своїй жінці. Значить маємо роздавання боярам сіл в державу на такій же основі, як роздавались міста: для збирання податків і виконання державних функцій. З такої невеличкої держави міг і розпочати собі кар'єру малий галицький боярин.

Він міг мати сю державу не тільки від самого князя, а очевидно — і від більшого боярина, що держав цілий більший округ і від себе міг роздавати менші. В згаданім вже оповіданню про Доброслава бачимо, що той від себе роздавав навіть такі більші держави як Коломия. Данило нічого не каже проти самого того роздавання, тільки ставить певні вимагання: давати „волости“ не чужим боярам, а своїм, галицьким, а де-

¹⁾ Костомаров Монографії т. I вид. 1872 с. 245 і Дашкевич ор. с. с. 25 відкидали сю звістку, вважаючи її за пізнійшу дописку, але вона напевно належить основному текстові — див. мої Примітки до тексту Галицько-волинської літописи — Записки т. VIII (прим. IV) і звідти в моїх Розвідках і матеріалах ч. I.

²⁾ Іпат. с. 592—3.

які — як сільницї коломиїські зіставити до безпосереднього княжого розпорядження.

Отже велика, кажу, просторонь лежала меж таким боярином, що держав з другої руки маленьку „волость“, або був яким помічником при урядованню, і таким більшим, „великим“ боярином, що одержував цілі більші округи з великими містами. Напр. Судислав від кн. Мстислава здобуває разом з „честю великою“ княжий стіл—Звенигород. За часи Данила бачимо у одного ціле Понизе в руках, у иньшого — Перемищину¹⁾. Вже не кажу за таку особу, як Володислав, що на короткий час засїв на княжій столі в самім Галичу.

Верства боярська не замкнула ся в окрему касту. З літописи ми бачимо, що проходили туди люде і з низчих верств. Згадуючи про одного з „великих“ бояр, галицьких олігархів XIII в.—Доброслава, літопись зве его „судьичом“ і „поповим внуком“. Иньшим разом кажучи за двох „беззаконників“ противної партії, що одержали від боярських олігархів Коломию, літописець пригадує, що були вони з племені смердьа. Але як справедливо завважено, сі самі докірливі згадки літописця про незначний рід показують, що на рід уважано, і „худородні“ бояре були рідкі. Вище я згадував, що і в Київщині видатнійші роди одержували деякі уряди мов спадщиною, в Галичині ж боярство мало обставини ще більш відповдні до того, щоб уложити ся в компактну масу, в яку новий чоловік, homo novus міг протиснутись не без значного труда й клопоту.

Дорогою до того могла бути служба, урядованне. З вище наведеної згадки довідуємось, що батько олігарха був „піп“, батько—судя. Очевидячки, письменний попович зробив собі карієру на судових урядах, почавши від ролі якого писаря-дяка, а свому синові уторив дорогу між саму найвищу аристократію. Такі письменні дяки робили може карієру й частійше; при нагоді битви під Городком згадує літописець про смерть дяка Василя Молзи²⁾—видко, була то особа не послідня. Дяків в ролі писарів ми стрічаємо ще й у XIV в. (напр. в грам. 1359 р.).

Щасливі обставини могли приспішити карієру, поступанне по урядових шаблях. Згадані вище „беззаконники от племені смердьа“—Лазорь Домажиреч і Івор Молибожич одержали від боярської олігархії Коломию. Се було фактом дивним—на погляд стольника княжого Якова такі не варті були „і вотьнина (батьків-

¹⁾ Іпат. с. 413, 525. ²⁾ Іпат. с. 490.

щини, батьківської держави)¹⁾ держати“; були то, видно, пильні слуги боярського сторонництва, яких варто було нагородити й вище їх „вартости“ в урядовій єрархії—не дурно вони до землі кланяли ся дякуючи Доброславови²⁾).

Сей епізод з тим „беззаконниками“ незвичайно цікавий, бо розкриває перед нами ті головні основи, на яких були оперті боярські рахунки. І так кожний передо всім має право на свою „вотнину“—на ту державу чи уряд, який займав його батько. З другого боку була якась—оперта на роді, здібности, заслугі, може й заможности—певна черга для всяких урядів і держав, і кожний боярин уважав ся „вартим“ (достойним) певних, відповідних урядів. Се цікаво тим, що може нам пояснити, яким чином, незалежно від княжої ласки, бояре могли собі держати найважніші уряди. Коли сей або той стояв на черзі, був „вартий“ того чи иньшого вищого уряду, з боку князя показало ся б скрайнею самоволею його поминути і віддати уряд якому небудь меньшому кандидатови.

Оповідючи про часи перед Ярославською битвою, літописець каже, що „бояре галицьстии Данила княземь собѣ называху, а самѣ всю землю держашу: Доброслав же вокняжилъ ся бѣ Судьичъ, поповъ внукъ³⁾, и грабаше всю землю, и въшедъ во Бакоту все Понизье прия, безъ князя повеления; Григорья же Васильевичъ собѣ горную страну Перемышльскую мышляше одержати⁴⁾. Прихильний Данилови літописець представляє се все тільки як „коромолу“ боярську, а в дійсности може воно й не було такою тільки. Бачимо, що Данило нічого не каже, що вони ту чи иньшу округу взяли до держання, а тільки контролює, як вони роздають волости, та скаржить ся, що його наказу не слухають. Може бути, що те заволодіння Понизєм чи Перемищиною не було голою узурпацією, що бояре тут оперались на якійсь рутині, якійсь установленій практиці. Бачимо ж, що Данило тільки причіпившись до обопільних нарікань та інтриг тих олігархів, усунув їх з

¹⁾ Видавці Іпатської літописи вважали се назвою якогось села, але правдоподібніша гадка (висловлена Нікітским в його „Очерку внутренней истории Пскова“ с. 279), що се вотнина = батьківщина. Пор. грамоту Бенка старости галицького і снятинського 1398 р.: на своємъ селѣ на Толъмачи и Жюковѣ на своѣй вотнинѣ (пор. Срезневскій Матеріали для словаря древне-русского языка, вотнина). Тим самим відпадає толкування, дане Дашкевичом (с. 31).

²⁾ Іпат. с. 525.

³⁾ Так поправляю я текст Іпат. л., про сю поправку див. мої Примітки до тексту Галицько-волинської літописи IV (Записки т. VIII і Розвідки т. I).

⁴⁾ Іпат. с. 525.

тих урядів—„повелѣя изоимати“. Може не була то сама боязькість з боку Данила!

Коли таким чином я припускаю (як можливе) якісь певні права на певний уряд, що давало боярину його становище серед тієї боярської верстви незалежно від княжої ласки, то у всякім разі не вивожу сього явища поза межі практики, звичаю: в принципі, *de jure* урядами розпоряджав князь. Бачимо що найповажніший уряд — тисяцького залежав від князя, і боярин Володислав, садячи на стіл галицький кн. Ростислава, приймає від нього тисячу¹⁾. В дійсності однак цілий ряд менших держав роздавав певно не сам князь, а „великі бояре“. Загал боярства стояв в безпосередній залежності вже від них, і се розуміється давало ще нову підставу для сили й значіння такого великого боярина: він оперався ще й на свою боярську клієнтелю.

Ш.

„Держанне“ було ніби боярською спеціальністю. Князь „годує“ (кормить) бояр, а синонім корму се держанне: „прия землю Галицьскую и розда города бояромъ и воеводам, и биаше корма у нихъ много“²⁾. Поділу урядових функцій в провінціальній адміністрації в давній Русі ми не знаходимо—як і взагалі на тім ступні громадського життя вона не існує. Тому такий „держатель“ (тогочасний термін)³⁾ сполучав в в руках своїх різні урядові функції — військові, судові, поліційні, адміністраційні, а се все давало можливість майже необмеженого господарювання в краю. Що з такого господарювання бояре користали для егоїстичної користи, для збогачення свого, показують згадки літописи (правда—неприхильної до бояр) про „грабованне“ земель: „бысть мятежь великъ в землѣ и грабежь отъ нихъ (бояр)“. Данило докоряє їм, що вони його не слухають і грабують (землю грабите, вар.: губите), і посилає на слідство свого печатника—„исписати грабительства нечестивыхъ боярь“⁴⁾. Податки і натуральні обов'язки людности в ті часи були вже, видко, досить значні і різнородні, і на сім ґрунті легко могла розвивати ся боярська „грабежь“, а разом з тим—і будованне боярського багатства.

¹⁾ Іпат. с. 527.

²⁾ Іпат. с. 514; тут однак може бути й антитеза з дальшим: королевич же и Дьянишь и Судиславъ изнемогаху голодомъ в градѣ.

³⁾ Іпат. с. 524 (Дорогичин).

⁴⁾ Іпат. с. 525—6.

Я висловив уже гадку, що боярство як верства служебна злило ся в Галичині з земською заможною верствою. Бояре виступають як люде маючі, і особливо—як земельні власники. Відомий текст—промова Володислава до бояр перемишльських: „братъе, почто смущаетесь? не сии ли избиша отци ваши и братью вашу, а инѣи имѣние ваше разграбиша, и дщери ваша даша за раби ваша, а отъчъствии вашими владѣша инии пришелци“¹⁾.—Тут бояре виступають з володінням не тільки рухомого майна, але й невилної челяди і нерухомих маєтностей, до того — дідичних (отечествія). Подібне ж виходить з оповідання про „парубка Добрыниного, егоже лживый Жирославъ укравъ бѣ, и обличену ему бывшую про него же, погуби отчину свою“: тут також виступає челядь невилна і дідична маєтність—„отчина“²⁾.

Наведена вище аналогія Київщини показує, що такі звістки не повинні будити в нас скептицизму,—явище се цілком природне. А виходячи з сих звісток, можемо ми подібним способом розуміти й иньші звістки літописи: так знаходимо відомість, що Данило відібрав Пліснисько у Арбузовичів, збройною силою, і забрав там силу невилників (великъ плѣнъ прия). Далі—знаходимо бояр з прозвищами місцевими³⁾—як Семен Коднинський, Борис Межибожський, може й — Климата з Голих гір: дуже можливо, що маємо тут назви їх володінь, маєтностей. А як взагалі не маємо жадного сліду роздавання таких земельних маєтностей на власність, або в яке небудь дідичне держання від князів, то мусимо признати, що боярство було не тільки бюрократичною, а zarazом—господарською, властительською верствою.

Як заможне було видатнійше боярство, показує оповідання літописи про двір Судислава, коло Галича: „Данилъ же взя дворъ Судиславль, якоже вино, и овоща, и корма, и коний, и стрѣль, пристранъно видѣти“, так що військо Данилове збогатило ся здобичею⁴⁾.

В сім оповіданню цікава подробиця про той запас зброї—списів і стріл. Потребу такого арсеналу не можна собі пояснити инакше, як тільки припустити істнування у бояр своїх збройних ватаг, своєї дружини. Такі факти відомі нам з иньших країв: знаємо напр. що видатнійші бояре київські або переяславські мали свої дружини. Дружині такого Свинельда

¹⁾ Іпат. с. 485; що говорить ся се до бояр, видно з того, що згадується за побитих їх родичів, а як раз перед тим сказано за масове побивання бояр Ігоревичами.

²⁾ Іпат. с. 493. ³⁾ Іпат. с. 491, 510, 513, 515. ⁴⁾ Іпат. с. 506.

завидувала навіть дружина самого князя. У такого Ратибора (потім тисяцького київського) бачимо також „дружину Ратиборову чадь“, що на иньшому місці зветь ся „отроками“¹⁾. В Галичині стрічаємо перед усім „людей“ того чи иньшого боярина—напр. людей Судислава²⁾; поруч з тим можна поставити „гордих слуг“ перемишльського владики, в пишних убраннях, в вовчих і борсукових шапках³⁾. Можна вважати за певне, що ми маємо тут не якусь домову челядь, а збройні купи, маленькі, а часом—може й значні дружини.

Але на таких особистих, надворних слугах не обмежувалось. Коли ми пригадаємо, що бояре були, щоб так сказати, приуроченими урядниками, були начальниками більших округів, мали в своїх руках езекутивну власть, то мусимо припустити доконче існування у видатніших бояр більших дружин, які вони удержували з доходів підвласної того краю. Сі дружини були тісно звязані з особою такого свого боярина, від нього безпосередньо залежали, мабуть переходили з своїм боярином з уряду на уряд, і були його вірною опорою. „Полки“ галицьких бояр—„мужів галицьких“ дійсно стрічаємо в оповіданні про повстання проти Володимира⁴⁾, і сі полки, розуміється, грали і в пізніших справах важну роллю. Коли літописець, оповідаючи про похід, називає бояр, що йшли разом з князем,—очевидячки, йде йому не про те, аби занотувати їх присутність: вся вага в тім, що боярин приводив з собою військо.

Особливо виразно натякає про се літопись, оповідаючи про оден з ранніх походів Данила: „бѣ вой Даниловъ болши и крѣплѣйши, бяху бояре велиции отца его вси у него“. Сам Данило володів тоді незначною волостю — Камінцем, але туди за ним попереходили бояре: „бояре не изневерѣша ся, но идоша вси со княземъ Василкомъ въ Каменецъ“⁵⁾. Очевидно, ті бояре мали свої дружини, і ними так Данила скріпили, що він міг імпонувати Лешкови.

IV.

Отже на основі аналізу літописних відомостей, за помічю аналогій, можемо зазначити такі головні підвалини сили боярства, а спеціально його верхів, „великих бояр“, галицької олігархії:

¹⁾ Іпат. с. 34 (порівн. Воскр. I с. 277) і 158—9.

²⁾ Іпат. с. 506. ³⁾ Іпат. с. 528. ⁴⁾ Іпат. с. 445.

⁵⁾ Іпат. с. 487—8: в першій лінії ся звістка належить до волинських бояр, але се певно можна приложити і до галицьких.

богацтво, а особливо—земельні маєтності;
збройні дружини;

компактність боярської верстви й сполучена з тим практика, що забезпечала правильно, ніби спадщиною, відповідне становище в урядовій єрархії; на останку —

той зв'язок, який прив'язував менших бояр до „великих“ і забезпечав сим останнім вплив на рядове боярство—розумію роздавання другорядних волостей „великими“ боярами.

Опираючись на таку силу, міг собі галицький боярин бути пишним. От як оповідає літопись про візд одного з олігархів—Доброслава: „едучю Доброславу во единой сирочѣцѣ (се до князя на послуханне!), гордящу, ни на землю смотрящу, Галичанам же текущим у стремени его“¹⁾. Розуміється, омкно було Романовичам від такої пихи і зневаги, але трапляли ся річи й гірші, як розказана в літописи сцена, де боярин на пиру заливає вином з чаші Давидови лице, а той мусить лише складати се в серці своїм.

Коли зважимо все те, що становило силу боярства,—не покажеть ся нам занадто сміливою політична програма, яку виставило галицьке боярство в XIII в.—усунути цілком князя й заступити його боярською олігархією, або зіставивши за князем номінальну владу, перейняти управу в свої руки. Одначе такі змагання у його розвивали ся і внищали ся тільки поволі.

До другої половини XII в., як справедливо завважали, боярство галицьке нічим особливо не видаєть ся—княжа дружина, тай все. В часи боротьби кн. Володимирка з громадським, вічевим елементом, боярство виступає по стороні князя: сі два чинники не передчувають, що стануть незадовго один проти одного й не мають на гадці заховати собі союзника в громаді. Що більше—придавлення віча, громади спільним і силами князя й дружини в значній мірі приготувало ґрунт для конфлікту князя з дружиною: проти громадського чинника вони звичайно всюди тримались солідарно, як природні союзники. Але коли він вийшов з політичної гри, прийшов час звести свої рахунки самим союзникам.

І от вже за часів Володимиркового сина і наслідника Ярослава боярство показує свою силу—в відомій історії з його нешлюбною жінкою Настаською. Бояре стали по стороні його шлюбної жінки, примусили князя їм покоритись (отца ти есмы яли), побили його приятелів—Чаргову чадь, Настаську спалили, а князя водили до присяги, що жити ме з жінкою добре. В зв'язку з сим стоїть дальше—що бояре порушили заповіт Яро-

¹⁾ Іпат. с. 525.

слава, віддаливши від стола його нешлюбного сина Олега. Нарешті примусили кн. Володимира тікати з Галичини, причепившись, як і попереду, до його родинного житя. Літописець, оповідаючи, що сей князь „думи не любяшет с мужми своїми“, виявляє нам основну причину всіх сих боярських заходів: він хотів правити незалежно від бояр. І та нещаслива Настаська, і ся попада, до якої вчіпили ся тепер вони (як на сей раз завважив сам літописець), бу и тільки „причина перед очима“, а йшла справа про захованне свого впливу на державні справи. Настаська, очевидно, стояла в якомусь зв'язку з тією „Чарговою радю“, княжими приятелями (може її свояками), що хотіли позбавити впливу боярство, чи може й встигли вже позбавити. Тому ж, мабуть, не схотіли бояри й Олега. Попада може теж мала якийсь вплив на те, що Володимир не припускав участі бояр в справах князівства. Боярство, перейняте вже аристократичною пихою, могло дуже зразити неправну княгиню, котрій „не хотіли кланяти ся“. Вплив Романа, що підбивав бояр на Володимира, міг мати силу тільки вже на приготуванні ґрунті незадоволення.

Право бояр на участь в державних справах було речею загально розповсюдженою, одним з принципів громадського устрою на Русі. Князь був вождем дружини—се був спілка, де справою в певній мірі кермував князь, але кождий спільник мав право знати, як справа ведеть ся і в кождім випадку заявити свою згоду або незгоду. Не вдало ся дружинникови переконати князя, або князь не хоче порозумівати ся з дружиною—дружинник кидає князя. „О собѣ еси, княже, замыслилъ, а не вдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“, кажуть бояре князеві, коли він без них уложивши плян, закликає їх до участі,—і відступають від нього¹⁾. Але не трудно було відступати від князя на такім широком боярськім шляху, як Київщина, де вічно йшла боротьба між ріжними претендентами на стіл, в політичній ситуації вічно переміняло ся, вічно кипіло, і в рядах дружини був неустанный рух. Що иньшого в такім закутку, як Галичина, де не було ніякої боротьби князів-конкурентів, а боярство закорінило ся міцно і до иньшого князя мандрувати світами йому дуже було прикро. Тут повстає иньша ділема—або вийти цілком з дружини або виперти самого князя. Галицьке боярство й починає ставляти своїх кандидатів на княжий стіл.

Проти Володимира Ярославича боярство виставило Романа і підняло повстанне. Але що значна частина боярства тримала ся Володимира, опозиція виставила причиною його непоправне

¹⁾ Іпат. с. 367.

родинне жите і тим примусила тікати. Одначе й Роман не міг удержати ся в Галичі, бо угорський король виступив проти нього, ніби піддержуючи Володимира, а властиво здобув Галичину для себе: посадив там сина Андрія, а при тім цілу управу зіставив в руках бояр—„даде весь наряд Галичанамъ“¹⁾.

Се була дуже вигідна позиція, але боярство, бодай в части, не було задоволене угорською зверхністю. Очевидно національне почуте людности було ображене нею (пор.: Угре же вѣдающе лєсть галичкѹю, аже Галичанє ищѹть собѣ князя руского)²⁾. Бачимо се в ширших кругах Галичан, а було воно мабуть і між боярством; крім того не обходило ся певно і без прикостей від угорського війська і воєвод. До того не все боярство могло й користати рівно з того „наряду“.

Але були й такі що стояли при Уграх. Літопись каже, що в конспірації не взяли участь ті, що їх сини і брати були закладнями в Угрів; але в дійсности могли буги й інтересовані угорською зверхністю. Досить, що бояре не пішли солідарно, і лише частина їх виступила проти Угрів, тай то потайно і нерішучо. Претендентом виставлено сина популярного у галицького люду Івана Берладника, Ростислава; але з огляду на скріплені перед тим сили угорської залоги бояре не відважили ся піддержати його, і він загинув. Неприхильність галицького люду не зісталась тайною для Угрів, результатом були всякі прикrostи та „многа насилья“, що побільшили незадоволення проти угорської зверхности і приготувало ґрунт для повороту Володимира.

Його місце, по смерті, заняв боярський кандидат Роман. Боярство, очевидно, сподівалось тепер бути панамі. Одначе всевластна роля галицького боярства видко, занадто давала себе відчувати новим князям. Роман зводить завзятушу боротьбу з боярством, про котру, на жаль маємо лише пізнішу звістку у Кадлубка³⁾. Відкинувши ті прикраси, в яких подана у нього ся звістка, не можна не прийняти самого факту боротьби, може і з губленням і вигоняннем з землі противних бояр⁴⁾. Результатом було, що супроти Романа піднесено кандидатуру свояків-швагрів небіжчика Володимира—Ігоревичів. В головах цієї партії стояв син Володимирового кормильця, Володислав з братом⁵⁾, оден з головніших проводирів боярської партії:

¹⁾ Іпат. с. 445. ²⁾ Іпат. с. 447. ³⁾ Monumenta Poloniae hist. II с. 440—1.

⁴⁾ Приведоша Кормиличича, иже бѣ загналъ великѹй князь Романъ. невѣры ради: славяху бо Игоревича—с. 481.

⁵⁾ Пор. Іпат. с. 481 з с. 484; що не може тут бути инакший кормилець (пістун, дядько) лише Володимирів, се ясно, як зважити всі обставини, але літопись не каже про нього нічого.

ще за першого вигнання Володимира (за життя Ярослава), коли він жив якийсь час у швагрів, Володислав міг ближше з ними зійти ся. Але проти Романа ся партія нічого не вдіяла, і Володислав з братом мусіли тікати. Дперва по смерті Романа виступають вони знову, і під їх впливом боярство прихилилось до Ігоревичів, відкинувшись від Романовичів¹⁾.

Але й Ігоревичі не могли погодити ся з боярською олігархією. До їх боротьби, очевидно—за покликом самих бояр, умішали ся Угри²⁾, але знову зрадили собі люд „томительством“ своїм³⁾. Результатом було, що Ігоревичі, покликані назад, задумали на чисто викоринити боярську партію і вчинили їй справжню криваву баню; по словам літописи, під час заданої їм різни загинуло 500 бояр, решта розбігла ся і пімстила ся потім, повісивши трьох Ігоревичів⁴⁾.

Ся боротьба і різни не зломилі боярства. Навпаки, нещасливі проби з Романом і Ігоревичами вплинули на прояснення і дальший розвій тих задач і плянів, які собі ставило боярство, та на його об'єднання. Коли доти стрічаємо ся тільки з партією серед боярства, що виступає проти князя в інтересах боярського впливу, тепер переважно бачимо ціле боярство, однодушне і сконсолідоване. Ріжних кандидатів на княжий стіл виставляє воно, за ріжні політичні способи береть ся, але вони служать для бояр лише способами, не вносячи партійного розділу в їх круги, і їх фронт все звернений проти небезпечних для їх плянів Романовичів.

Проти Ігоревичів боярство оперлось на Угрів і прийняло князями Романовичів, але коли Романова вдова схотіла правити іменем дітей, бояре, під проводом Володислава, повстали й вигнали її з Галичини. Очевидно, Володислав хотів іменем молодих князів правити сам з своєю партією, се було ясно: „Володислав княжить ся, а ятров мою (княгиню) вигнала“, каже угорський король. Він піддержав Романову вдову і вернув її до Галич, але бояре ніяким чином вже не хотіли її. Одні вигоняють Романовичів, виставивши кандидатом Мстислава, Володиславови ж, узятому невільником на Угорщину, вдало ся перетягнути на свою сторону самих Угрів і досягнути нечуваний результат: за помічю угорського війська він сам вокняжив ся в Галичи⁵⁾.

Однаке се був занадто радикальний крок. Не кажучи про загальне обурення руських князів на вчинок Володислава,

¹⁾ Іпат. с. 481.

²⁾ Іпат. с. 483—безаконие галичкое и мятежь, пор. с. 484—сгрѣшихомъ къ вамъ, кажутъ Галичане Ігоревичам.

³⁾ Іпат. с. 484. ⁴⁾ Іпат. с. 486. ⁵⁾ Іпат. с. 488, 1213 р.

польський князь Лешек теж звертає увагу короля, що „не єсть лѣпо боярину княжити въ Галичи“, і в результаті Галич передано королевичеві Коломанові, а Володислава ув'язнено. Се угорське володіння одначе було досить добре для бояр: очевидно, і тепер, як і давнійше, вся управа під ним перейшла до їх рук. Місце скиненого Володислава заступає Судислав Судіч, що по нещасливій пробі свого попередника не сягав сам до княжого столу, а задовольняв ся номінальним характером угорської влади, що давала боярам його іменем „самим всю землю держати“. Він тримаєть ся угорського правительства як найбільш вигідного для боярства ¹⁾, а свої відносини до Угрів зміцняє, видавши доньку за угорського воеводу ²⁾.

Однак не вважаючи на угорську поміч, ся олігархична партія не може вдержатись на довго. Правда, угорська поміч не була дуже значною, але в усякім разі показуєть ся при тім і слабкість сеї партії. Не можучи удержатись само, боярство одначе всякими способами обминає свого „отчича“ Данила: очевидно, як син грізного Романа і дідичний князь, він особливо не надавав ся для боярської політики, котру літописець добре характеризує словами: називати кого небудь князем, але самим землею держати ³⁾. Для того виставили вони і піддержували проти Данила Мстислава; коли вони посвоячились — сварили їх між собою ⁴⁾. Уложили шлюб другої Мстиславни з угорським королевичом Андрієм і нарешті привели таки до передачі Галича сьому другому зятеви — угорському королевичеві ⁵⁾. Судислав знов узав управу в свої руки ⁶⁾. Аж 1230 р. Данилу вдало ся опановати на якийсь час Галич ⁷⁾, але зараз розпочали ся змови на його життє і сцени отвертої зневаги, як ті що розказані в літописи: „одинъ изъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему (Данилу) чашею“ ⁸⁾. Коли бояри виставили против Данила його брата в перших Олександра, все боярство стало по стороні сього контр-кандидата: як оповідає літопись, вірними Данилу зістало ся лише 18 отроків з Демяном тисяцьким ⁹⁾. Коли Олександрови не повело ся, Судислав двигнув Угрів, і Данила знову вибито з Галича ¹⁰⁾.

Однак на сей раз стала ся незгода між боярством. Тим часом як Судислав рядив в Галичі іменем угорського королевича, значна частина боярства підняла ся проти сього олігарха. Деякі з бояр перейшли до Данила, і він операючись на них,

¹⁾ Іпат. с. 489. ²⁾ Іпат. с. 492. ³⁾ Іпат. с. 525. ⁴⁾ Іпат. с. 498.

⁵⁾ Іпат. с. 501. ⁶⁾ Іпат. с. 506. ⁷⁾ Іпат. с. 508. ⁸⁾ Іпат. с. 509.

⁹⁾ Іпат. с. 509. ¹⁰⁾ Іпат. с. 510.

розпочав на ново боротьбу. Смерть королевича примусила на останку Судислава полишити Галич Данилови. Але при першій неудачі Данила бояре виставляють нового контр-кандидата—Михайла Всеволодовича, по нім—його сина Ростислава¹⁾.

Користаючи з цієї боротьби за княжий стіл, де Данило то діставав Галич, то тратив, до чого ще прилучився Батиїв нахід, боярська олігархія цілком взяла управу в свої руки. Поки Данило перебував на чужині, з страху перед Татарами, „бояре же галичстии Данила княземъ собѣ называху, а самѣ всю землю держашу“. Про одного з олігархів, Доброслава, літопись каже, що той „вокняжив ся“ і „грабляше всю землю“. Данило вважав себе настільки слабим супроти цієї боярської олігархії, що дивлячись на їх самовільство тільки „скорбяше і моляше ся Богу о отчинѣ своей, яко нечестивымъ симъ держати ю и обладати єю“.

Але йому знову поміг розділ в самому боярстві. Доброслав не помирился з другим олігархом—Григорем Василевичем, „сам хотяше всю землю одержати“—зійняти місце повного хозяїна, маюг domus при особі князя, і став підбивати проти нього Данила. Той скориставши з цього увязнив і Григоря і Доброслава²⁾, бо сей особливо далеко сягав в своїх боярських претензіях і був небезпечний. Оба сходять після того зі сцени.

Сей упадок трох видатніших олігархів—Судислава, Доброслава і Григоря був чи не головною причиною ослаблення боярської партії. Разом з проводирями, певно, попададо багато і менших. Оповідаючи про дальші події літописець говорить уже про недобитків боярства (останок Галичан³⁾). Данило вже не панькається з ним. „Грабительства нечестивыхъ боярь“ взято під слідство. Боярські прихильники — владики галицький і перемишльський мусіли тікати⁴⁾. Рішуча перемога Данила над останнім суперником—Ростиславом під Ярославом була zarazом і кінцем боярської боротьби, їх змагань до обмеження княжої управи.

V.

Боярську політику 2-ої пол. XII і 1-ої пол. XIII в. таким чином можна звести до ось яких моментів:

¹⁾ Іпат. с. 516.

²⁾ В Іпат. кодексі: повелѣ его изоимати, і так в обох виданнях літописи; але так читати не можливо по контексту. Хлібник, Погєд. Ермолаїв. кодекси мають л; в Іпат. чи не було єю, з чого легко могло вийти єго?

³⁾ Іпат. с. 527. ⁴⁾ Іпат. с. 527.

Бояри обстають за своїм правом участі в справах своєї землі. Але опертись на чужу державу (Угрів) вони з початку не відважують ся і шукають пожаданих собі осіб зпоміж руських князів.

Остра боротьба з ними сих облюбованих ними князів і навіть різні приводять їх до зневіри. Вони беруть ся до иньшої політики: перекидати князями, маючи на поготові кількох кандидатів і неустанно сварячи їх між собою, а при потребі шукати проти них помочи у Поляків і особливо Угрів. Кориستاючи з сеї слабости князів, вони хочуть держати їх в руках і самим правити, як каже літопись— „того чи иньшого князем називати, а самим всю землю держати“.

При тім найбільш відважні пробували навіть часом правити землею без князя (Володислав). Иньші годили ся з перспективою правити іменем Угрів, що тим і були добрі, бо задовольнялись номінальною властю (Судислав). Однак значна частина боярства чи не могла позбутись певних національних традицій, чи може не хотіла з ними рішучо порвати з огляду на настрої народу: вона не хотіла дати угорській власті закорінитись, і бажала руського князя.

В результаті з поміж українських князів, неважаючи на всі антипатії боярські, зміцнив ся Данило Романович і опанував Галич рішучо. Боярство затихає; його не чути в наших джерелах, досить довго.

Не знати, в якій мірі при тім програто свою справу боярство. З цілої боротьби Данила з ним бачимо, що поведивсь він з боярством дуже обережно і обминав всяких поведів до його роздраження. Навіть при виразних докорах боярському „беззаконію“ Данило повдержувався від острих репресій, нагінок, езекуцій. Коли 1238 р. боярська партія не могла удержатись супроти симпатій народу до Данила і мусіла піддатись: „согрѣшихомъ ти, иного князя держахомъ“, він зараз дає амністію: „милость получисте, паки же сего не сотвористе, да не в горьшая впадете“. Тільки скориставши з сварки Доброслава з Григорієм рішивсь він їх обох увязнити, та по Ярославській битві, в свідомости своєї сили велів на місці скарати на смерть взятого в неволю Володислава ¹⁾.

Будь що будь, Данила не можна підозрівати в занадто великій м'яккості характеру (порівняти напр. його сувору пімсту над Болоховцями, або Звяглянами) ²⁾, і сю його повдержність в поводженню з боярами треба толкувати політичним тактом, бажанням не дражнити боярства. Дуже правдоподібним

¹⁾ Іпат. с. 518, 534. ²⁾ Іпат. с. 526—7, 558.

Але і незалежно від симпатій літописця, з самих фактів дійсно виходить що, боярська партія була непопулярна. Її підпирало вище духовенство (знаємо се певно за єпископів галицького і перемишльського)¹⁾, але нема найменшого сліду, щоб підпирала або симпатизувала їй народня маса. Тим і зрозумілою стає перемога князя над боярством.

Літописець і кн. Данило його устами дорікають боярству, що воно, взявши управу в свої руки „грабить землю“. „Повелення мого не творите, землю грабите“, закидає Данило Доброславови. По контексту можна думати, що мова йде про розтрачення княжих доходів (справа про коломийську сіль). Але там, де грабовались княжі доходи, розуміється, не обходило ся без грабовання й люду, і то було, певно, одною з головніших причин, що громада тягла за князем. Апетити княжі легше було задовольнити, ніж сієї многоголової верстви, що вже з самого положення свого мала ще менше причин дбати, хоч би з своїх власних інтересів, про задоволення люду в своїй державі, ніж князь-отчич, інтересований тим, щоб своє князівство передати по собі дітям не зруйноване і по можности — з добрими відносинами до землі. Тож при всіх тяжких вадах княжої управи, земство мало причини вибирати „наряд“ свого „Богом даного держателя“—князя-отчича, ніж безконтрольну управу боярської спілки, чи виключну, чи під номінальною властю ефемерних князів, що не сподіваючи ся міцно опанувати землею, не журились будучністю, а в теперішности цілком залежали від бояр і в їх руках полишали дійсну управу землі.

Се рішало в відносинах землі до князів і боярства і нарешті рішило й боротьбу боярства з князем-отчичем.

Читано на загальних зборах Наук. товариства ім. Шевченка 21. І 1895. Надруковано в Записках його т. XX, 1897.

¹⁾ Іпат. с. 518, 527.

Хмельницький і Хмельницина.

I.

Двісті п'ятдесят літ минуло від часу, як покривджений чигиринський сотник підняв на Україні рух, що привів до цілковитого перевороту політичну систему східної Європи і надав своєму проводиреві розголос, який ні перед тим ні потім не випадав на долю політичним діячам нашого народу. В середині січня („за три тижні до сирної неділі“)¹⁾ підняв він Запороже „королівськими листами“, перед Різдом вїздив з тріумфом до Києва, в апогеї своєї слави. І які ж різнородні почуття викликала ся слава у сучасників-земляків!

„Мойсеєм, хранителем, спасителем, свободителем народу від людської неволі і на знак того „Богданом“ названим“ величав його православний Київ, витаючи в своїх мурах. Zdrajca, zbójca, rozbójnik, bezbożny arcy-tyran i morderca—титuluє його в своїх мемуарах православний український шляхтич, пересиджуючи в мурах Печерської заври народній рух. Що вже казати за чужих! Але й за двісті літ від того великого руху суд про Хмельницького і Хмельницину не прийшов до якоїсь одностайности навіть в українській науці. Пригадати собі хоч би Максимовича з його ентузіазмом для Хмельницького і гострі, повні ненависти нападки на Хмельницького у Куліша! Очевидно, за тих двісті літ справа Хмельницини не передавнилась,—се ясно показує пристрасний характер, який не раз прибирають суперечки з поведи II.

Вона й не могла передавнитись. Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б—антїкваричне значіння; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворюють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боєвим прапором для віків, святощами для одних і страхом для

¹⁾ Акты Московскаго государства II с. 357; сирна неділя була 5 с. лютого.

Як ні зростає в людині зі зростом культури можливість об'єктивності (сю можливість можна б уважати одною з ознак культурності), вона зістаєть ся все глибоко суб'єктивною істо-тою. Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік ви-ступає з чисто теоретичних мотивів, нічим не зв'язаних з його особою. Звичайно ж тільки власні сильні вражіння дають чоло-вікови ключ до розуміння, до відчуження чужих; власне горе і кривду зв'язує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюють ся в горнилі ве-ликого серця в той біль, котрим

великі душі за весь мир горюють.

Можна Хмельницького зачислити чи не зачислити до та-ких „великих душ“, але то був чоловік висших здібностей і визначного характеру. Своім родом і одідищеною заможністю визначений серед земляків, здобув він своєю освітою й здіб-ностями висше становище в козацькій єрархії. При ліквідації повстання 1637 р. був він військовим писарем. Під час по-встання 1638 р. його не стрічаємо; не належав він, здаєть ся, до невеликого числа льюїальних, що „з своевольством не лу-чились“, але в усякім разі зістав ся в вищій верстві козаць-кої старшини яко чигиринський сотник¹⁾. Тим прикріше му-сів він відчути тодішнє пригноблення козачого стану, його безправність і безрадість супроти всяких кривд і надужити польської зверхности. І його самого, заслуженого казака, не ша-новано при тім — звісна його скарга, що за два роки перед пов-станням забрано в нього ніби за поволовщину, котрої козак і не повинний був платити, його походного коня, під час коли він відвозив взятих ним в неволю Татар.

До сього прилучилась та славнозвісна його суперечка з підстаростою Чаплинським, відібрання маєтності (формально правне), наїзд, убийство сина, арешти і похвалки на жите... Хмельницький разом почув своє жите вибитим з його колеї і не маючи у кого „шукати оборони“, удав ся на Низ „до иньших, подібно як він покривджених“, щоб разом доходити своїх „шкод і кривд“—кривд козацького стану.

Се був звичайний початок одного з численних козацьких повстань, що тягнуть ся через ціле півстолітє, від кінця XVI в. Тільки та відміна, що далі з часом сі козацькі рухи втя-гали в рух все більші маси народу, а друга—що Хмельниць-кому вдалось досягнути те, чого пробували і не могли досягнути иньші козацькі ватажки почавши від Косинського—помочи з-за границі.

¹⁾ Okolski, Diariusz вид. Туровского с. 68 і 193—4.

Річ посполита польська ціле столітє—від середини XVI в. пробувала зробити з козацтва тісно обмежену верству, півупривилейовану, якусь під-шляхту. Сю верству обчислювано на п'ятьсот, тисячу, дві, шість, найбільше вісім тисяч. Але замкнути її рішучо не вдавалось. Вигоди, які показувало сій верстві польське правительство, були по части ілюзорні, не дійсні, а в усякім разі не могли рівняти ся з тими, які собі козак прибрав фактично. Тож казачтво, не ваблячись на ролю обмеженої верстви, навпаки — широко розкривало двери до себе народнім масам, в сій численности і силі своїй бачучи найсильнішу гарантію свого стану володіння. Сю політику полекшав і уряд, в часах потреби заохочуючи козаків, аби виступали як найчисленніше, і закликаючи „охочих людей“ іти в козаки¹⁾. До 1638 р. реєстр, хоч часто переводив ся, в дійсности, можна сказати, ніколи не був переведений в жите. Козаки числились не на тисячі, а на десятки тисяч, але ще важніше, що ціла „українна“ просторонь в полудневій Київщині і в Задніпрянщині була нічим як оселим козацтвом.

Основні жадання козаків: права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обовязків чи на ділеча чи на королівських державців і незалежність від домініальної й усякої иншої юрисдикції — були також жаданнями всього свого люду. Для осягнення їх він готовий був кождої хвилі перейти під козацький присуд, аби лише се вільно було, — тим більше що побутові обставини однаково з кождого хлібороба робили вояка і держали його узброєним.

Отся власне тісна солідарність інтересів козацтва і селянства давала ширше значінне козацькій верстві. Нічим не відграничена, вона справді готова була приймати в свої ряди селянство без усяких обмежень, хоч ніколи не ставила своєю задачею еманципацію селянства як такого. Сей власне звязок дав жизненну силу козацьким рухам, і з зростом кольонізації на українних ґрунтах зростала й їх сила. Польська шляхта, забігаючи дорогу народній кольонізації та уловляючи осадника на „свої“ ґрунти на Україні, „зберала розпалене уголе на свою голову“.

Хмельницький, як типовий козак, підіймаючи повстанне, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати—виключно, своєї козацької верстви. Як би його спитати, коли він виступав з Запорожа, чого він хоче,—ледви чи зажадав би він більше як

¹⁾ Реляція 1632 р. в Актах Москов. госуд. т. I N 3361 „а иныхъ де охочихъ людей в литовскихъ городкѣхъ накликають, чтобъ всякіе охочіе люди писались вновѣ в казаки“.

знесення конституції 1638 р. і привернення попередніх відносин. Але обставини зложились так, що він міг і мусів зажадати більше.

III.

Причина, що дала рухови Хмельницького нечувані в історії козацьких війн успіхи, була перед усім—спілка з Татарами.

Почавши від Косинського різні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма. Відомо се напр. про Павлюка, 1637 року. Хмельницькому ж удалось притягнути до себе Татар, бо хан був загнований на Польщу за невиплачений харач (данину), а орда потребувала війни, бо був в Криму голоді, і неспокій.¹⁾ Ся спілка забезпечила козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти польське військо і з тим опанувати терен повстання.

Се було незвичайно важно, особливо як пригадати, що в попередніх повстаннях Поляки часто навіть не давали козацькому війську „вигребтись з Низу на волость“. Тепер козацьке військо не тільки „вигреблось“, але й стало „на волости“ в ролі неборного ворога польських сил. Се одно разом перенесло в ряди повстання всю народню масу. Ми не знаємо докладно, яких заходів уживали козаки для підймання народу (відомі досі універсали Хмельницького в їх теперішній формі не автентичні), але можемо сказати, що він властиво й не потребував жадних заходів. Досить було, що зникли всі перешкоди до переходу народу під козацький присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної й правової залежності від польського пана і урядника, і побіди Хмельницького подавали надію, що сей козацький присуд удержить ся супроти польсько-шляхетської верстви. Заразом підіймались і приставали до руху окрім селян і інші елементи незадоволені польським режимом, подраженні своїм національним пониженням: з міщан, з духовенства, особливо низшого, навіть з шляхти—хоч радикальний характер селянського руху в ґрунті річи був противний їй (послухати наприклад такого речника „статочних людей“ як Самовидець“).

Але розпорошивши польське військо, опанувавши подніпрянські краї і навівши страшенну паніку не тільки на українну шляхту, а й на всю Польщу, Хмельницький марнує час, безпотрібно стоїть в Київщині і з під Білої Церкви пише свої листи, де виправдуєть ся й просить оборони козацтва від

¹⁾ Акты Москов. госуд. II N. 338, Акты Южной и Зап. Рос. III с. 180.

утисків, та висилає петиції від війська, що зводять ся до таких побажань, як побільшення реєстру до 12000 (козаки обіцяють над той реєстр нікого не приймати), заплачення несплачених грошей і зміна ординації 1638 р. що до старшини. Тільки всього!

Се виглядає страшно дивно, як дивити ся на Хмельницького, як на народнього вождя, що виступив для визволення України „з під ига лядського єгипетського“. Але в дійсности Хмельницькому тоді ані снилось бути народнім вождем і увільняти когось з-під лядської кормиги. Йому треба було знести ординацію 1638 р. і для того зробити відповідну демонстрацію правительству. Удар, ним зроблений, показав ся занадто сильним, і Хмельницький опинив ся в ролі чоловіка, що хотів когось настрашити, а натомість збив з ніг. Він не хочє безпотрібно задерати Поляків дальшою війною. Скільки не воюй, метою зістаєть ся нова козака ординація, а всяка перемога лише викликає жадання реваншу. І от він стоїть бездільно, громадить свою силу опорну, не починаючи нічого, та висилає військові домагання. Вони дуже малі (дванадцятитисячний реєстр мав уже замір завести Володислав в своїх планах війни з Турками), але Хмельницький з козацької історії знає, що Річ Посполита дуже неохоча до уступок на папері, а козакам головна річ, щоб бути знов панамі ситуації на Україні добивши ся скасування ординації. Але король умер, сойм не полагоджує жадань; польські воєводи провокують козаччину, і се приводить до нової катастрофи під Пилявцями. Силою інерції, щоб не дати розпастиь згромадженням наоколо нього силами (як деякі звістки кажуть — проти власної волі), посуваєть ся Хмельницький на захід, стоїть під Львовом, кидає облогу за марну контрибуцію, марнує час під Замостем, і нарешті дочекавшись листу з обіцянками від нового ним підтримуваного короля рушає назад (в падолисті 1648 р.).

Але в Києві стрічає Хмельницького православна Русь з нечуваною честю й ентузіазмом¹⁾. Православна єрархія витає його як свого патрона. Єрусалимський патріарх веде з ним довгі інтимні розмови. Нові горизонти, новий круг ідей розкриваєть ся перед очима „козацького батька“; його гадки виходять за тісний обрій козацьких інтересів. „Досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“, каже він в лютім 1649 р.

¹⁾ Свідок Єрлич злобно нотує, що Кияне Хмельницькому „два або й десять разів більше“ були раді, ніж коли воєводам, і честь більшу показували — Latopisiec I с. 72.

То був незвичайно важний момент в життю Хмельницького; перемену в нїм запримітили ¹⁾, і він сам заявляв про неї. В Польщі пояснили її впливом патріарха ²⁾, і се можливо; тільки за ним, очевидно, стояли київські округи. І їх впливами треба пояснити і введення релігійної справи в програму Хмельницького, в більшім обсягу,—бо сама по собі оборона православя була введена в круг козацької політики ще від Сагайдачного. Вже тоді проводирі козацтва чули потребу, навіть у своїх власних інтересах, дати ширше значіння козацькому рухови. Не можучи ще піднятися до національних, всеукраїнських ідеалів, до соціальних завдань — визволення всеї маси українського люду, сі проводирі, замість того щоб поставити козацький рух на ґрунті національним або соціальним, дали йому релігійну закраску, що заступала місце національної, звязувала інтереси козацькі з інтересами иньших верстов і крім того приодягала низових лицарів релігійною шатою—славою оборонців церкви. Сею дорогою пішов і Хмельницький.

Але гадки Хмельницького ішли тепер ще далі. Перед мисленнями його очами ставали — не скажу вже пляни — а якісь образи можливости, перспективи подвигнення цілої Руси, цілковитого знищення польського пановання на українській території і якогось нового, иньшого життя на Руси, під охороною і зверхністю козацького війська. Сі мрії вилились в звисних, дорогоцінних для розуміння не тільки замірів самого Хмельницького, але і всеї ідеології руху, мовах гетьмана записаних — здається, досить вірно, бодай в головнійшій ³⁾ — польським комісаром Мясковским в лютім 1649 р.

„Я вже доказав, чого не думав ніколи, тепер докажу, що надумав. Вибю з лядської неволі руський нарід, увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможє мині в тім чернь вся по Люблин, по Краків, котра не відступає її (віри), і я її (черни) не відступлю, бо то права рука наша. Аби знов ви, знісши хлопство, не вдарили на казаків!

„За границю на війну не піду, шаблі на Турків і Татар не підйму! Досить маю на Україні, Поділю й Волини тепер, досить вчасу, достатку і пожитку в землі й князівстві моїм по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть, Ляхи! І дуків і князів туди загоню;

¹⁾ Podniosła się tém bestya, зауважає свідок Мясковский — Кsięga с. 377.

²⁾ Акты Южной и Зап. России III с. 304, Кsięga с. 364.

³⁾ В різних версіях дневника є певні відміни, я вибрав з варіантів те, що здавалось мені найбільш правдоподібним.

а як будуть і за Вислою брикати, — знайду я їх і там певно. Не стане в мене і ноги жадного князя і шляхетки на тій Україні, а схоче котрий з нами хліба їсти, нехай війську Запорозькому буде послухний, а на короля не брикає!

„Лядська земля згине, а Русь буде панувати, того ж року, дуже скоро.

„Правда, що я малий, незначний чоловік, але Біг мині то дав, що я став одновладцем, самодержцем руським“.

Многоважні слова! лет гадок — орлиний як на ті часи! Скільки віків не чули ми нічого такого від політичних діячів на Україні — ідеї одності українсько-руського народу в його етнографічних границях (мусимо пам'ятати, що етнографічні границі Руси велися під Краків та на Люблин не тільки Русинами але й Поляками¹⁾, і се має свої підстави в історії колонізації)—і політичної свободи для цілого українського народу!

Тільки ж самі сі бесіди, коли до них приглянутись, показують, як неясні були сі мрії (трудно назвати їх инакше!), як тут бракувало чогось конкретного, чогось подібного до пляну й певної мети. Пановання руського народу й одновладність Хмельницького ідуть в парі з мрією про безмагнатську, безшляхетську Польщу, з необмеженою властю короля (Хмельницький, як і козацтво, вірили, що все зле йде від панів, а король до козацтва прихильний). Визволення руського народу з лядської неволі стоїть разом з перспективою пробування шляхти на Україні під зверхністю козацького війська і без претензій на участь в управі держави—але певно з захованням своїх поміщицьких прав—бо який би вона инакше „хліб їла? Український нарід виступає лише яко знарядє в руках козацтва; могло-б навіть правительство той селянський рух і знести—ціла вага в тім, аби козацтво устоялось, і для того має бути велике військо. Одинокa конкретна точка, що додається до козацької програми,—се православна віра, і дійсно Хмельницький додержує її.

Цікаві з сього погляду ті жадання, які поставив після тих високолетних бесід Хмельницький на прохання польських комісарів. Викинувши жадання тимчасові, на час перемиря (щоб коронне військо не переходило демаркаційної лінії, і шляхта не верталась до своїх маєтностей), маємо властиво дві важніші точки: знесення унії, місця в сенаті для митрополита і православних Київського воєводства²⁾). Правда, що Хмельниць-

¹⁾ Згадки про се тепер в Історії України-Руси I гл. 4.

²⁾ Księga с. 380. Я сполучаю проєкти видруковані під NN 101—2, N 102 той самий що у Ёрлича I с. 93, де в підпис.

кий ставив сі жадання, аби відчепитись, ніякої угоди з Поляками не хотів укладати і найважнійшу справу — великість реєстру не хотів нічим ограничити („нема чого писати, буде скільки схочу“), та все таки воно цікаво, що як раз лише сі точки знайшли собі якусь більш конкретну форму. Ще важніший з сього погляду зміст Зборівської умови—про нього будемо говорити низше.

Та хоч як неясні й фантастичні ті побажання Хмельницького, вони мають велике значіння в історії розвою політичної свідомости на Україні. Треба було аж Хмельнищини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще кількох літ, щоб ті мрії про своє князівство втілились в проєкт великого князівства Руського, яке б воно не було—шляхетсько-козацьке, без селянства, і з доволі неясними гарантіями державности України-Руси. Ідеї, як і все иньше в природі, потребують часу для свого зросту.

IV.

Як ні фантастичні, й невиразні були нові замисли Хмельницького, але, як бачимо — на початку 1649 р. утворилось в нім переконання, що не досить настрашити панські круги, які правили Польщею, а треба хильнути цілою тією шляхетською будовою, аби здобути можливість упорядковатись собі відповідно своїм бажанням на Україні. З тим мусіла йти свідомість, що сили на то є. Хмельницький покладав ся цілковито на татарську поміч, крім того побільшені (як потім показалось) надії могли викликати в нім навязані тоді зносини з иньшими державами—Москвою, Туреччиною, Семигородом. Безперечно, що й у народі, особливо між козацтвом була сильна охота рішучо 'обрахувати ся з польсько-шляхетським режимом. Сучасники завважають, що Хмельницький хоч би й хотів годити ся з Польщею, то не може. Від козаків чули зарок, що „перше язики людські обернуть ся назад, ніж Ляхи будуть панувати над нами“, — „або знести шляхту, або згинутися“¹⁾. Україна напружила свої сили на знесення „лядської неволі“.

Зрада Татар в рішучу хвилю, під Зборовом, все розбила. Намість того аби подиктовати свої жадання польському правительству, Хмельницький мусів іти на компроміси, маючи проти себе хана. Але хоч Хмельницький з старшиною поневолі, з біди пристали на згоду з Польщею, і зборівські статі не

¹⁾ Księga с. 387, 389.

можна вважати мірою їх жадань, всеж і з тим усім не можна не признати, що Зборівський трактат не тільки служить дуже сумним епілогом сієї війни, але й дає сумне свідоцтво про самого Хмельницького (розуміється—як брати його незалежно від тієї верстви, до котрої він належав).

Пункти, предложені королеві під Зборовом, займають ся сливе виключно справою козацькою і справою церковною (чи національною, в теперішнім розумінню). Територія, яка фактично була в козацьким володінню до останньої кампанії, має зістатись козацькою на далі, і тут військо може вписувати собі в реєстр козаків скільки хоче. На сю територію не може вступати польське військо, не можуть на ній мешкати Жиди, католицька релігія підпадає тут певним обмеженням.

Унія взагалі має бути скасована. Православна церква у всім зрівнюється з римо-католицькою. Все відібране від православної церкви має бути їй повернене. Митрополит з двома єпископами мають дістати місце в сенаті.

Для всіх хто зістається поза козацьким реєстром вимовляється тільки повна амністія за все що сталось під час повстання ¹⁾.

В останній формі зборівський трактат („деклярація ласки короля“) обмежив реєстр 40 тисячами, обтяв козацьку територію і статтю про унію постилізував менш ясно і категорично. Се головнійше.

Порівнявши, бачимо, що зборівські статі становлять сполучення, значно розширене, петицій 1648 р. з жаданнями поставленими Хмельницьким комісарам на початку 1649 р. Сей факт наводить на гадку, що хоч Хмельницький з старшиною не з власної волі, а під натиском обставин укладали зборівські статі, все таки вони не дуже далеко відійшли від основних побажань сеї верстви.

Статтями, як сказано, забезпечались дві справи — козацька і релігійна. Їх інтересам присвячено цілий ряд точок, і умова входить в такі деталі, як право козаків курити собі горілку, або заховання прав руських шкіл. Натомість ніякого натяку про той „руський нарід“, що Хмельницький хотів вибити з лядської неволі, і прирікав, що його не відступить! Його не тільки поминено, але стаття про послушність панам і урядам зазначила, що Хмельницький відрікається від нього, вертає його в старі відносини й обов'язується змусити його до сього повороту. Бо коли коронне військо не мало вступу на територію тих трьох воєводств, то тим самим езекутиву мав пе-

¹⁾ Книга кор. канцелярії москов. архива загран. справ л. 24.

рейнати Хмельницький (як воно й дійсно було). Лише в статях про заборону Жидам жити на тій території, жовнірам перебувати (і значить — ставати на квартири, консістенціями) можна бачити певну полегкість для місцевого селянства, але дуже непевно, чи як раз його інтереси сі статі мали на меті.

Хмельницький й його прибічники силкувались виставляти Зборівську угоду як свій триумф¹⁾. Дійсно, з узько-козацького становища, як порівняти сі статі з козацькими петиціями 1648 р., то се могло здаватись триумфом. Але в дійсності рух давно зійшов з того козацького становища, прибрав характер народній, і навіть в теорії Хмельницький, як ми бачили, на початку року хотів зійти з пробитої стежки пактувань про великість реєстру—говорив за визволення руського народу в етнографичних границях. Хоч як не ясно се все було, в усякім разі Зборівська умова по тім усім була дуже сумним закінченням, і се по часті залежало від нещасливих обставин, а по часті і від провідників самого руху.

Народні маси на Україні се видчули. Можна сказати, що з Зборівською умовою Хмельницький і козачина тратять свою ролю проводирів народу, народньої війни. Хоч і далше значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависти до Поляків, то під натиском обставин, ба навіть часом і примусу,—але народній характер свій війна втратила!

Народні маси зовсім не мали охоти до воєнного промислу. Коли піднята з напруженням усіх народніх сил війна 1648—9 р. не привела до здійснення надій,—почуте розчарування й утоми музло обняти люд. Не треба його представляти собі якимсь „гайдамацьким табором“. Під грім козацьких гармат в війні з Поляками в козацькій кореспонденції з Москвою йдуть безконечні суперечки за зайняті Українцями на пограничу ґрунти під оранку²⁾, а миргородський полковник з товариством займав ся будовою церкви „коштом великим“ і вислав післанців до Москви во всяку „матерію“. Постороннього свідка, антиохійського архиєпископа Павла, що переїздив Україну літом 1654 р., Україна здивувала своєю культурністю, і особливо інтезивний зріст української культури він кладе на часи Хмельницького—очевидно на підставі оповідань самих Українців. Широке розповсюдження письменности напр. дуже здивувало Павла, і число письменних по його словам особливо зросло від часу визволення від Поляків. Маса церков побудовано теж в сім часі: „побудували церкви, поробили гарні ікони, іконостаси,

¹⁾ Акты Южной и Зап. России VIII с. 316, 349.

²⁾ Акты Южной и Запад. России III с. 337, 339, 360 і т. и.

корогви, навіть сільські церкви одна одної кращі; люди запалились до своєї віри і стали особливо віддаватись науці, читанню і церковному співу“. На місцях колишніх панських лісів обробляла ся земля під рілю і т. и.¹⁾ Пізнійший культурний упадок зовсім не був результатом самих народніх рухів, тільки безрадної ситуації, в якій опинилась Україна.

V.

Московські агенти доносили, що на Україні було сильне обурення між народом на Хмельницького за Зборівську умову²⁾. Грозили ся скинути його; з'явивсь був навіть на Запорозжю претендент на булаву. Одною з важних причин обурення проти Хмельницького було те, що Татари по Зборівській кампанії забрали масу невільників з України. Призвіл на се дав не Хмельницький, а король: в текст умови з ханом сеї ганебної статі не завели, але призвіл на вільне грабування був даний Поляками³⁾. Але на Україні вину за се зложили на Хмельницького. Між людьми говорили що Хмельницький послав козаків проважати Татар і помогати їм вибирати ясир, і нарід запечатав свій прокляти йому за се в звітній пісні — „бодай тебе, Хмельниченьку, перша куля не минула...“

Хмельницький сам дуже добре відчував незвичайно трудне положення, утворене Зборівською умовою. Як ми бачили, ранійше він уже був прийшов до переконання, що справу з Польщею треба вести до краю, і тепер дуже добре розумів, що Зборівський компроміс зовсім не заповідає уставилення якихось тривких відносин. В Польщі обурилися за великі уступки, на Україні народня маса просто не хотіла ніякої згоди, рвалася дальше вести боротьбу або тікала на схід, за Дніпро на московську україну. Хмельницький хоч дививсь на сю масу, як на своє знаряде, але розумів, що йому тратити сеї „праві руки“ ніяк не можна, бо „знісши селянство, Польща ударила б на козаків“. Він всякими способами тягне перехідний стан, не оголошує зборівських умов, протягає з уложенням і запровадженням в жите реєстру, не пускає на Україну шляхти до соймового затвердження Зборівської умови, потім — до сповнення козацьких домагань, переданих через послів.

¹⁾ Путешествіє патр. Макарія, пер. Муркоса, II с. 2, 15, 16, 28, 20.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 401, 404.

³⁾ Kubala Szkica I т. с. 181, вид. 1880, пор. Акты Ю. и З. Р. III с. 396.

знову війна, невимовно тяжка, найгірша з можливих! Обидві сторони гонили останніми силами, без надії на краще, тільки з свідомістю неможливості теперішності, надробляючи брак сил нелюдськістю. Під Батогом козаки стинали невольників, по Батогу з сторони Поляків виступив вождем звістни й Чарнецький, що подавав надію „й на лікарство не зіставити Русинів“, і з козацького боку теж панувала безнадійна рішучість довести справу з Польщею до краю¹⁾. Ні сі ні ті не відважалися взятись до рішучої битви, і кампанія тяглася безконечно, поки її знову не закінчила нова зрада Татар (під Жванцем, грудень 1653 р.). Але сим не скінчила ся вже козацько-польська війна: Хмельницькому Татари не були вже важні, бо він здобув нову карту, котрої пильнував протягом цілої гри—московську поміч.

VI.

Союз, чи як то кажуть—прилучення України до Москви було лише одною з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу. Окрім Криму, з котрого почалась отся система заграничних союзів, і Москви, до котрої він звернувся в перших же місяцях повстання, входили в плян Хмельницького ще Турція, Волощина, Семигород і на останку—Швеція. З Турцією пішло досить гладко. Україна признана була васальною державою Турції, з обов'язком плати дани, а Порта натомість обіцяла їй поміч свого васалю—кримського хана. Але сама Порта реальної участі в війні не брала: вона переживала ще часи ослаблення по недавніх переворотях, і одним здобутком сього союзу був вплив через Константинополь на хана. Хмельницький його, видимо, цинив, пильнував своїх відносин до Турції й пізніше, хоч хан і не показував ніколи особливої пильності в виконанні султанських розпоряджень.

Важливіша з сього погляду була Москва, але з нею йшло дуже тяжко. Хмельницький зараз же на початку свого повстання постарався навязати зносини з нею і всякими способами пробував втягнути її в свою війну з Польщею, то звабляючи її своїм заміром піддатись „під руку“ московського царя, то показуючи йому перспективи Царгорода і навіть Єрусалима, котрі брався для Москви завоювати, то страхаючи, що піді инакше війною на неї. Москва дуже інтересовалась рухом Хмельницького, але більше, щоб так сказати—негативно: щоб Хмельницький не звернувся проти неї, як то стільки разів вже було

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 484, Księga p. 672.

протягом XVII в. з українськими козаками. Коли показалося, що Хмельницький навпаки шукає опори в Москві, Москва за-спокійлась, не жалувала йому компліментів і соболів, „мило-стиво похваляла“ за його афекти, але бояла ся зривати „вічну згоду“ з Польщею, не хотіла ризику, і ніякі улаштування Хмель-ницького, ніякі перспективи Царгорода і Єрусалима не могли її звабити.

Але зараз по Зборівській умові Польща стала укладати пляни—напустити козаків з Татарами на Москву. Хмельниць-кому сей плян був дуже ненаручний: не маючи певності, що з Польщею дійде ладу, не хотів він позбавляти себе союзника, і дійсно доволі зручно викрутив ся від походу. Але Москву се мусіло дуже занепокоїти. Коли перед тим Хмельницький страхав Москву, що буде її воювати, Москва не вважала на се, знаючи що вона Хмельницькому потрібна. Тепер Хмель-ницький запевняв її в своїх симпатіях, але московські полі-тики мусіли себе спитати: а що буде, як Хмельницький стра-тити можливість опиратись намаганням Польщі і ся страшна коаліція—Польщі, України й Криму таки впаде на Москву? Бере-стецька катастрофа показала дуже ясно можливість такого кінця і, безперечно, сильно вплинула на зміну московської політики.

До сього, розумієть ся, причинилась не мало ще й надія щось здобути від Польщі, користаючи з трудних обставин і повного ослаблення її. Вже 1650 р. Москва почала торгува-тись з Польщею, покликуючись, що козаки хочуть прилучи-тись до Москви. Три роки треба було, аби справа перейшла через всі митарства обережної і формалістичної московської дипломатії. Нарешті обміркувавши і відкинувши кілька проєк-тів задоволення козаків без розриву з Польщею (як переселення їх на землі Московської держави і под.), та діставши відмову від Польщі на свої жадання, Москва рішилась зірвати з Польщею. Формальним оправданнем виставлено, що утисками православя король порушив своє приречення в *роста conventa* —мати в опіці всі релігії, під умовою увільнення від присяги, значить козаки стали вільні від підданства королеви¹⁾). Тим за-довольнялось, з формального боку, жадання, аби козаки стали вже наперед, поки їх приймати під московську протекцію, „віль-ними людьми“, незалежними від Польщі. Московський зем-

* ¹⁾ В 1649 р. цар, відповідаючи Хмельницькому на його заяву, що він бажає прилучитись до Москви, ставив умовою: „а будет королевское величество тебя гетьмана и все войско Запорожское учинить свободнымъ“. Зпочатку тут було написано: „а будетъ... учинитесь свободны“—і поправлено; поправка дуже характеристична (Акты Ю. и З. Р. III с. 321).

кий собор, признавши їх тепер такими, постановив прийняти „гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке з містами й землями“ (на початку падолиста 1653 р.), і для переведення сього вислано на Україну велике посольство.

Москва представляла собі союз з Україною в формі прилучення її до Московської держави, під руку московського царя. Як собі представляв то Хмельницький? Може бути, що ніяк, себто не застановляв ся над сим. Як вправний і оборотний дипломат (не політик), він не давав ніякої ваги словам і формам, пильнуючи лише самої річи. Для нього, як я вже сказав, Москва була одним з найважніших елементів, які він хотів втягнути в свою боротьбу з Польщею, і він не жалувал заходів, аби її втягнути. Щоб втягнути Турцію, він признав себе її васалом і мусів прийняти обов'язок плати харачу. Москва хотіла прилучення, признання влади московського царя—нехай, він готовий присягти московському цареві на підданство. Але при тім він пильнує заховати попередні відносини з своїм сюзереном—султаном, і по присязі Москві запевняє його, що ніякої переміни в відносинах України до Порти не стало ся. Очевидно—він однаково не надавав значіння ані тому васальству, ані тому підданству що до самої річи. Головна річ, аби втягнути Москву в війну з Польщею.

В 1653 р., по зневіренню народа, по спустошенню краю, по утраті Волощини, при цілковитій непевності Татарів і браку иньшого сильного союзника, се була річ незвичайно важна і потрібна для нього. І він показував Москві як найвигідніші сторони в її протекції Україні, не думаючи, що тим сотворює собі несорбні перешкоди на будучність. Що в них, коли він зовсім не застановляв ся над устанавленням відносин до Москви на будучність, а пильнував моментальної потреби—помочи в тій хвилі!

VII.

Оглядаючи відносини Хмельницького до Польщі, бачимо, що дві лише точки тут були поставлені ясно: права козацького стану і православної віри. Крім того в свідомість входила гадка, що компроміси всяких козацьких ординацій не можуть довести до ладу, і треба раз справу з Польщею довести до кінця: перевернути її шкерберть, аби забезпечити козацький стан володіння. Але се було скорше невиразне почуте, інстинкт, ніж продуманий плян. На нєрід дивили ся тільки як на зварядє в руках козацтва. І Хмельницький, і його найблизша прибічна старшина дуже поволі визволялись від по-

гляду на себе як заступників самої тісної козачої верстви, і підходили до ідеї репрезентації цілого народу чи краю. Інші верстви в теорії зіставались в безпосередніх відносинах з державою—Польською, потім Московською: о скільки воли були поза козачим устроєм, козацькі умови їх мало торкалися

Правда, в самій ідеї козаччини, з шляхетсько-польського погляду лежав зародок такої репрезентації. Козацька старшина, як і взагалі українська інтелігенція, виховувалась в польско-шляхетських політичних поглядах, а в цих поглядах шляхетська верства репрезентувала собою цілий нарід: польський нарід се був шляхетський нарід. Козачину само польське правительство довгий час привчило дивитись на себе як на свого роду шляхту, стан лицарський, упривилейований, і вона собі присвоїла сей погляд. Тим способом козацтво, що ніколи не переставало бути лише суспільною верствою, ставало репрезентантом цілого народу, всіх верств. Наслідком того з'являють ся такі терміни як „нарід козако-руський“, і обопільна заміна понять козацтва і українсько-руського народу — се річ широко розповсюджена в другій половині XVII і в XVIII віці.

Певні зародки ідеї козацького „Руського князівства“ виступають уже в перших вістях про повстання Хмельницького. Бачу їх і в Зборівській умові, де виступає козацька територія на просторони трьох воєводств, з православними сенаторами і з виїмковими правами (свобода від жовнірів, заборона мешкати Жидам і т. и.). В 1658 р. стрічаємо ся вже з формальним „Руським князівством“. Хоч які кардинальні хиби мало воно в своїм устрою, але тут уже стрічаємо початки репрезентації цілого краю ввиді „руського гетьмана“, вибраного трьома станами князівства, а за кілька місяців бачимо проєкт поправки, що хотіла розтягнути сей устрій на цілу етнографічну територію України-Руси.

Треба взагалі признати і підчеркнути, що козацька старшина, позбавлена більшого попереднього політичного досвіду, кинена на бистру воду самостійного політичного життя, дуже швидко поступала по дорозі політичного розвитку, і великим нещастем було, що нерозумінне, ба навіть суперечність її з жаданнями народних мас, з другого боку — шкідний вплив московської політики загальмували й звели на ніщо сі початки політичної еволюції.

XIII.

Хапаючись як скорше ввести Москву в свою боротьбу з Польщею, Хмельницький, як я сказав, відразу зробив деякі

сильні помилки. В осені 1653 р. він просив Москву прислати до Київ та до інших міст своїх воевод з військом „хоч би тисяч зо три“¹⁾. Далі, виправляючи від себе Бутурліна, Хмельницький просив, щоб цар зберав на себе доходи з міст і сіл, доходи королівські, панські і латинського духовенства, але зіставив в цілості маєтності козацькі та православного духовенства²⁾. Сими заявами він наперед зв'язав себе по руках і по ногах.

Невіджалована шкода, що ми не маємо якоїсь автентичної описи пертрактацій козацької старшини з московськими послами в Переяславі, при складанню присяги. Маємо московське справозданче, але знаємо, що того рода справоздання неодному давали освітленне невідповідне, а крім того в оповіданню про козацькі ради само справозданне оперезується на Виговським, джерелі не завжди певним в його реляціях Москві. Але й у ній знайдемо дещо дуже характерне.

Під час попередніх переговорів з Москвою Хмельницький не виступав з ніякими умовами чи застереженнями; навпаки — висував лише те, що могло Москву звабити; тепер прийшов крайній час виступити з жаданнями. Їх висловив Хмельницький перед тим, ніж присягати цареві. Московське справозданне так резюмує ці жадання: аби цареві їх — гетьмана і все військо Запорозьке королеви не видавати, і за ними обставати, і вільностей не порушати, і хто був шляхтичем чи козаком чи міщанином і в якому небудь стані, і які мав маєтності, аби то все було по давньому, і на маєтності були видані царські грамоти³⁾.

Втім у посла Бутурліна жадали присяги в імені царя; Бутурлін відмовив, бо цар мовляв не присягає підданам. Тут стрінулись два політичні світогляди: козацький — по теперішньому сказати конституційний, і московський автократичний; козацька старшина скоро зміркувала се і відступила від жадання⁴⁾.

Взагалі в формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали сих уступок, тут теж можна добачити і вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Виріши в державі без езекутивної влади, де закон і суд не мав сили, особливо „яко на Україні“, козака старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи головню на фактичні відносини і на

¹⁾ Акты Ю. З. Р. Х с. 236

²⁾ Акты Ю. и З. Р. Х с. 15, 236.

³⁾ Акты Х с. 225.

⁴⁾ Але на Україні були певні, що царські послы присягли — се видно з листу Макарія Криницького—Чтенія московські 1861, III.

них лише покладаючись. Се легковаженне перенесла вона і в нові зносини з державою цілком иньшого типу, з сильною екзекутивною, з дрібязковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати, розуміється, вийшли дуже нещасливі.

Вертаюсь до козацьких жадань. Крім вище поданого резюме бажань, висловлених перед присягою, маємо ще згадані вище жадання, висловлені перед відїздом посольства, і нарешті московські „статї“. В усіх них ми стрічаємось з тими самими головними моментами козацьких жадань. Вони виступають переднами ясно.

В переговорах з Бутурліним Хмельницький висловив жадання, аби стани шляхетський, козацький і духовний зістались непорушно („шляхтич був шляхтичом, козак козаком, міщанин міщанином“). Козаки заховують свої вільности, право свого суду, свободу від мит, мостового і перевозу, родини їх мають права на козаці маєтности; реєстр має бути з 60000 козаків. За православним духовенством заховують ся його маєтности¹⁾.

В петиції висланій до Москви через послів (март 1654) жадало ся²⁾:

Привилеї станів заховують ся, теж і маєтности — шляхти (що зложить присягу), духовенства і козаків — сі передають їх своїм родинам). Старшина зобов'язуєть ся пильнувати, аби різні стани зіставались при своїм і не прибїльшали собі прав: „хто козак, той буде собі мати козацьку вільність, а хто селянин, той повинний нести обов'язки на царя, як і давнійше“.

Доходи аби віддавались московському правительству певною сумою (себто замінились на річну данину). Як би так, то допевнятись, аби не було ніяких воевод, хиба з Українців, бо чужий „ламав“ би права. По містах мають вибиратись урядники з місцевих людей.

Козаків має бути 60000, вони заховують право свого суду. Гетьмана вибирають, лише сповіщаючи царя про вибір; він має право приймати послів від чужих держав, тільки сповіщаючи в разї потреби царя.

Детально обговорене удержання поодиноких козацьких старшин; осібні, мабуть пізнійше додані статї допевняють ся плати козацькому війську.

Крім того устно³⁾ послі обговорювали різні можливости в адміністрації: щоб царські воеводи були з Українців; а як ні — то бодай збір доходів був поручений тубильцям; щоб воеводи були лише в Київї і Чернигові, в такім разї геть,

¹⁾ Акты X с. 438 і далї.

²⁾ Тамже с. 236, 243.

³⁾ Акты X с. 438 і далї.

ман „по давньому“ мав би в своїй управі иньші міста, віддаючи доходи цареві.

Приглядаючись до сих петицій, доходимо до цікавих спостережень. Перед усім — ідея автономії народу, краю тут, як і в попередніх умовах з Польщею, виступає доволі невиразно — в отсих жаданнях, щоб вільности України (очевидно — нинішній її фактичний вільний стан) не були порушені, щоб відносини до Москви найкраще уложились в річну грошеву данину і нею обмежились, і т. ин. За те дуже конкретно жадаєть ся і здобуваєть ся автономія для казачини, козачої верстви, що вже в Польщі давно стала фактично державою в державі, і теперь се становище її було санкціоноване новим правительством московським. Иньші суспільні верстви полишені в безпосередніх відносинах і залежности від московського уряду. Погрожуючись (в січні) віддати йому збиранне доходів з усіх давнійших королівщин, панських і духовних (латинських) маєтностей, Хмельницький тим самим підтинав своє право правити цілим краєм і полишав його власти Москви.

Правда, коли перед очима стала ся московська адміністрація в конкретних формах, в образі похопливо присланих з Москви у Київ воевод, коли прийшлося прощатись з фактично уставленою за сі роки загальною над всіми верствами і всім краєм властю гетьмана і старшини, старшині стало прикро. Тоді виникають проекти, аби зіставити адміністрацію в руках гетьмана, наложивши на нього певну річну данину (щось подібне, як Хмельницький мав платити Порті — послі навіть покликувались на приклад турецьких васалів), або заховати його власть в иньших округах — вийнявши тільки Київ і Чернігів. Московський уряд не пристав на сі жадання, але по своїй обережности не відваживсь і перевести свого пляну против жадань козаків; збиранне і шафование доходами (і в звязку з тим — загальну адміністрацію) зіставлено, як особливу ласку, на разі у гетьмана¹⁾. Потім се зісталось і до смерті Хмельницького, і дальше на певний час.

Впливом фактичних обставин була й гетьманська опіка над цілим краєм. В ролі такого опікуна виступає він в сих петиціях, просячи потвердження прав для иньших верств. З сих верств гетьман спеціально просить за православну єрархію, за православну шляхту, трошки за міщанство. Одначе всі сі точки мають другорядне значінне; на першій місці стоїть козацька справа, вона обговорюєть ся детально, широко. Спра-

¹⁾ Акты Хѣ. 569.

вою плати війську посла опікувались далеко більш як усім иньшим, навіть як адмініструванням доходів. Взагалі, не вважаючи на автономичні моменти, насунені, як я вказав, самими фактичними обставинами, і в переговорах 1654 р. старшина ще виступає з сильно зазначеним характером верстви, а не державного представництва.

Та взявши, бодай по трошку, в свою опіку иньші верстви, козацтво поминуло тільки „свою праву руку“ — селянство, „поспільство“: воно зіставлялось при давнійших обов'язках, змінивши лише в де чім власника. Петиція, аби шляхтичі (що присягли цареві) „добра свои и волности имѣли, какъ при королехъ полскихъ бывало“, аби се й иньших прихилило до московського підданства, очевидно містила в собі й заховання поміщицьких прав. А самі послы, Зарудний і Тетеря, випрошуючи собі у царя маєтності на Україні, просили, аби в грамотах було виразно зазначено: „чтобы есми были волны въ своихъ подданныхъ, какъ хотя ими урезати и обладати... также чтобы намъ волно было на тѣхъ земляхъ своихъ... людей селить, какъ которые будутъ приходить, мельницы ставити... всякія питья для своихъ же подданныхъ держати, вино курити...“ і т. и.

Як бачимо, проводирі козачини не мали ані в гадках якоїсь соціальної революції.

IX.

Мартівські „статї“, себто рішення московського уряду що до предложених йому гетьманських петицій, доволі несподівано стали підвалиною суспільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією по теперішньому.

Московський уряд признав повну автономію козацтва, уведеного в 60-ти тисячний реєстр. Навіть гетьманови полишено деякі суверенні права, як право заграничних зносин, хоч і з обмеженнями. Козацьку петицію, аби за гетьманом заховано було на далі збирання і шафование українськими доходами, Москва не прийняла, але, як особливу ласку за заслуги Хмельницького, зіставила йому се наразі, і се право в дійсності не було відібрано і по його смерті. Таким чином адміністративні права гетьмана розтягались і на иньші верстви, хоч сі верстви в теорії властиво йому не мали підлягати, а безпосередно залежали від Москви. З них духовенство, шляхта і міщанство мали свою станову самоуправу і залежали від гетьмана в справах фінансових і загально адміністративних — на скільки гетьман був головною езекутивною інстанцією в

краю. Поспільство залежало почасти від своїх панів, почасти від гетьманського правління.

Тим фактично утворились на Україні такі обставини, що вона стояла в відносинах до Москви як особня держава, зв'язана з нею державним зв'язком, що нинішніми істориками права кваліфікується, як унія або як васальство. А хоч се були обставини в значній частині тільки фактичні, однак під сю будову підводила фундаменти вказана вище теорія „козацького шляхотського“ народу (верства української шляхти дуже скоро зливається з козакою старшиною). Ростає ідея репрезентації всього народу автономною козакою верствою, і на сій стоять потім козацькі автономисти.

Тільки-ж ся конституція не мала ніякої певности. Московське правління одно не признавши, лише до часу зіставляло, а і признає почало скроювати, розпочинаючи попросту аукціон українських прав при кожній перемині гетьмана.

Та рішучим моментом було ще не се, а та суперечність, в якій стояла партія автономистів козацько-шляхетського народу з справжнім українським народом в громадсько-економічній сфері. Переїнявши суспільно-політичний погляд шляхетський, козацька старшина прийняла й його поділ народу на всемогутніх панів і безправних підданих, і як бачили ми з вище наведених петицій, мала схоту прикладати його на практиці по можливості й у нових обставинах. Се відчували народні маси дуже скоро, і зараз по смерті Виговського вже виразно бачимо партію панську і—народню.

Опинившись на сій позиції, козацька старшина не мала на кім опертись з своїми автономічними змаганнями. Нарід був против неї й лучив ся з Москвою против її автономічних плянів, з ненависти проти її соціально-економічних змагань. Сі змагання — то була та внутрішня гангрена, що полекшила Москві її руйнувальну роботу на Україні. І скінчилось на тім, що козацько-шляхетський нарід продав свої політично-національні, автономічні пляни ціною забезпечення своїх економічних змагань — закріпощення народу. А нарід, послуживши Москві за знаряддя проти політики козацької старшини, був відданий Москвою старшині на поталу. Він сповнив своє діло, і Москва його більше не потребувала.

X.

Але ми зайшли наперед. Вернімось до Хмельницького.

Вся його московська політика, як я сказав, була тільки одною з карт в його зручній і складній політичній грі,

і одначе ся карта так йому поплутала гру, що зручний грець з йшовсь у голову.

Скільки років Хмельницький спонукав Москву до війни з Польщею, на які способи для того брав ся — а тепер залишає боротьбу з Поляками, впадає в якусь апатію, марнує час, і Москва ніяк не може його спонукати до енергичнішої боротьби з Польщею! Плян спільного походу московських і козацьких військ пропав, бо Хмельницький не пішов в похід, і Москва докоряла йому за те. По битві під Охматовим він дає розбитому польському війську спокійно відступати і не хоче йти за ним. Не користує він з останньої біди Польщі і в 1655 р. Доперва літом рушив він в похід разом з московським військом, але й то якось мляво — обложили Каменець і кинули, Львів — і обмежились окупом, а Хмельницький, покинувши московське військо рушив назад, і знову потім цілий рік просидів спокійно.

Причиною цієї наглої зміни в поведженню Хмельницького була безперечно Москва. Союз з нею привів цілий ряд наслідків, яких Хмельницький певно не передчував. В Києві, в центрі України засів (ним же випрошений) московський воевода з сильною залогою і пильно слідив за Хмельницьким і козащиною. Показалось, що Москва зовсім не мала заміру служити плянам Хмельницького, бо мала свої. Їй головнo хотілось забрати білоруські землі, для них вона хотіла розпоряджати Хмельницьким і козацькими військами. Відобрала у гетьмана право зносин з Польщею і Турцією й хотіла на кождім кроці його контролювати, а сама мала охоту розпоряджати долею України, навіть її не питаючись (при переговорах з Польщею 1655—6 р.). До того може й скорше міг Хмельницький помітити те, що ми помічаємо в однім епізоді 1657 р.: козацьке військо під час походу на Польщу піднялось проти своєї старшини і здивавши московського післанця, поручило донести цареві, що вони не слухають ся старшини, бо вона пішла в похід без царської волі¹⁾. Отже й тоді вже всякі незадоволені старшиною елементи пробували оперти ся на Москві.

Хмельницький відчув, який нерозважний крок зробив він, звязавши себе з Москвою, і став шукати нових опорних точок. Залишивши війну з Польщею (зносини з нею теж не переривались увесь той час) він відновляє свій союз з Портою (1655), а потім із Кримом. При кінці 1656 р. відновлено союз з семигородським князем Ракочієм (Раковци). Але головна річ, що нарешті відносини гетьмана з Швецією, навязані по довгих

¹⁾ Русская историческая библиотека т. VIII, с. 1267—8, пор. 1263—4.

пробах 1653 р.¹⁾, стали прибирати важніше значіння з початком шведсько-польської війни. Таким чином Хмельницький потроху сотворяв собі нову політичну систему. Але тут його політика пішла зовсім на переріз московській: між Москвою й Швецією виникла ~~бу~~ суперечка за польські землі, і в результаті Москва помирила ся з Польщею та звернула ся проти Швеції, тим часом як Хмельницький при кінці 1656 р. уложив плян коаліційної війни, разом з Ракочи і Швецією, проти Польщі. Розрив між Москвою й Україною був неминучий.

Старшина й гетьман були дуже роздражнені на Москву. Під час спільного походу на Львів Хмельницький поріжнив ся з Бутурліним, і Виговський умовляв Львовян, аби не заводили нієких зносин з московським військом²⁾. Політиці московській не вірили і боялись, що Москва видасть Україну Польщі. До того дражнила старшину внутрішня політика: Москва забирала ся знести ті уступки, які зроблені були фактично в 1654 р., тим часом як старшина все більше й більше приходила до свідомости своїх автономичних потреб і не мала охоти упускати з рук те, що фактично мала.

На початку 1657 р. уложено між Хмельницьким, Ракочи і Карлом шведським умову про розділ Польщі. Ракочи при тім хотів польської корони, а її мав обіцяну у Поляків московський цар. Проти волі московського царя розпочато війну з Польщею, і Хмельницький заявив, що союзу з Швецією не розірве.

Для ситуації на Україні характерний дипльом, виданий в червні 1657 р. гетьманом пинській шляхті, що після московської окупації 1655 р. піддала ся під його протекцію: Хмельницький надає їй справжню констигуційну хартію, як голова держави, і вона може служити добрим показником дійсних його замірів. Він обіцяє за себе і за своїх наступників спокій і оборону від всяких нападів. Признає свободу католицизму (унія й „иньші секти“ мають бути знищені). Виборні земські урядники мають затверджуватись гетьманом, а иньших він сам має іменувати. Маєтності заховують ся на далі за шляхтичами що зложать присягу, кому — не сказано, але найменшого натяку нема на московське правительство³⁾.

Сей дипльом можемо поставити в безпосередній звязок з пляном Української держави, забезпеченим умовою з Карлом

¹⁾ Путешествіє патр. Макарія II с. 66. Шведський посол, котрого застав Макарий в Київі 1654 р., казав, що перед ним Поляки переловили двох післанців кор. Христини, а він діставсь на Україну через Царгород.

²⁾ Supplementum ad historica Russiae monumenta с. 201.

³⁾ Памятники изд. Киев. комиссією III N 35, с. 145.

і Ракочи¹⁾. А Москва як раз тим часом знову зачіпала дражливу справу прислання воєвод і передачі їм доходів, себ то повного обмеження української автономії²⁾.

Смерть Хмельницького перервала сі напружені відносини — і зіставила Україну звязаною з Московщиною.

XI.

Ми закінчили свій огляд Хмельнищини.

Великий політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки, що замірами своїми не виходив за інтереси тісної верстви, до котрої належав. Над розваленням Польщі працювали люде, що виховались на суспільно-політичних ідеях самої ж Польщі й не представляли собі іншого суспільного устрою. Довершено радикальної соціальної революції — против замірів самих її проводирів, що своїми поглядами солідаризувались не з тими, кого вели, лише з тими, против кого вели, — кажу за старшину. Нарід був лише знаряддєм, і війна мала дійсно народній характер тільки на початку, поки козака старшина не видала того народу при першій нагоді цілковито. В результаті приготував ся конфлікт між народом і його проводирями, і в сій боротьбі пішли прахом здобутки Хмельнищини — соціальні й політичні.

Хмельнищина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Московією. Але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевности. В результаті його наступники по черзі поклали опертись проти Москви на всі елементи, які входили в політичну систему Хмельницького — Польщу, Турцію, Швецію, і всі сі проби не мали успіху, головно через ту позицію, яку зайняла Москва у внутрішніх відносинах: в боротьбі старшини з посольством. Після шведського епізоду загаль старшини зайняв ся реалізацією спроданих політичних аспірацій, і ми потім бачимо тільки такі відокремлені епізоди протесту, як справа Полуботка, вибори до комісії 1767 р., проект Капніста³⁾.

З політичного союзу України з Московією, що мав у його автора лише тимчасове, хвильове значіння, утворили ся політичні відносини на довгі віки.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. XI с. 738, і III с. 557.

²⁾ Акты посольства Бутурліна в Актах Ю. и З. Р. т. III і XI.

³⁾ Про нього див. Львів. Записки т. IX, miscellanea с. 7—9 і розвідку проф. Дембінського — *Przegląd Polski* 189, III; тексти потім вийшли в збірці *Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski* с. 375—6.

Хмельницщина на полі політичнім і соціальнім понесла повне фіаско.

І всетаки, уважаючи з чим виступив Хмельницький і в яких обставинах робив, не можемо не дивуватись його здібностям. Найліпшою мірою може бути для нього порівняння з пізнішими заступниками козаччини: ми не стрічаємо тут чоловіка, що хочби в приближенню дорівняв йому. Се був чоловік з незвичайними здібностями адміністрації й організації. Був він і дуже зручним дипломатом, але ся здібність не така рідка. Його слаба сторона — нерозуміння вимог народніх мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маса, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви будувати суспільний політичний устрій. Але тут Хмельницький стояв на рівні з усією сучасною українською інтелігенцією. Можемо жалувати, що в таку рішучу для нашого народу хвилю не знайшов він провідника, котрий підніс ся би над поглядами свого часу і прозрів у будущину, — тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати. Хмельницький в усякім разі зістаєть ся одним із здібніших людей нашого народу. Всі фрази про його дегенерацію, непритомне піяцтво не мають значіння. Можна мати всяке поважання до тверезолюбности авторів тих уваг, але певно, що вони і в приближенню не показалиб тієї запобігливости, зручності і оборотности, яку показував в своїх незвичайно трудних обставинах Хмельницький.

Народнім рухом можна Хмельницщину назвати тільки з певними застереженнями. Народні маси дійсно рушились тоді на таким просторі і в такій великості, як ніколи ні перед тим ні потім, але вони були лише знярядем в руках провідників, що зовсім не одушевлялись народнім змаганням — економічного і суспільного визволення, знищення привилеїв станів та запровадження рівности в громадських відносинах, і права праці в економічних. Але досить того, що нарід від краю до краю нашої землі стрепенув ся тоді, як від електричної течії, від цієї ідеї свободи й еманіпації. Ніколи ще не було чогось подібного на Україні. Розхвильована народня маса довго, більш як столітє рухалась останками сього великого руху. Незалежно від суперечности суспільних ідеалів старшини, в народніх поглядах козаччина стала втіленням ідеї свободи, і народня пам'ять про неї ховала сю ідею, доки козацька традиція не знайшла дороги до свідомости нової української інтелігенції, що розвинула заложені в ній ідеї рівности і свободи вже відповідало народнім вимогам, без історичних козацьких обмежень.

Від Хмельницщини веде свій початок і той український

конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою роллю, як одна з складових частин, в генезі нової української національної свідомості. Хоч як односторонній — шляхетський характер прибрав він в кругах „козацького народу“, все ж ці ідеї політичної свободи, непорушності народніх прав, краєвої автономії мали навіть при тим одностороннім розумінню свою позитивну сторону.

Безперечно, з Хмельнищиною зв'язане й сильне розбудження національного почуття. Сей рух, соціально-економічний в основі, був сильно перенятий національною краскою. Се була не проста боротьба пригнічених верств і груз проти гнобительських панських, але мас спеціально українських против пановання польського. Ми бачили, як сам Хмельницький, в своїх мріях, підіймав ся до ідеї етнографічної України-Руси в її цілості. З того часу ідея етнографічної території України жила в старшині. При угоді про розділ Польщі 1657 р. військо Запорозьке мало дістати всі землі, де ино є Русь і православ'є, аж по річку Вислу (звичайне означення крайніх, найдаальших етнографічних границь Руси)¹⁾. По Гадяцькій умові в козацькій петиції на сойм 1659 р. просило ся прилучити до території в. кн. Руського воеводства Волинське, Браславське і Руське²⁾, так що се велике князівство мало обіймати цілу Україну. Укладаючи трактат з Турцією, Дорошенко зачеркнув для Руси границі — з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого — до Висли, в третю сторону до Неману, в четверту — до Сівска і Путивля³⁾.

Хмельницина мала багато своїх темних і дуже прикрих сторін. Ріки крови, обопільне озвірення, в результаті — спустошення цілих земель. Безконечні жертви і в результаті — цілковите розчарування народу, московська централізація і глибоко деморалізаційний вплив вирахованої московської політики на українську людність. Одно слово — матеріальна і моральна руїна. Але поруч них годі закрити очі і на ті многоважні сторони в історії розвою нашого народу, його суспільно-політичної й національної свідомості, на котрі я вказав отсе.

Попри задню сторону медалі, що виступає в усіх майже наших джерелах і звичайно встає у нас перед очима, коли зайде мова про Хмельницину, була й иньша, котру малює нам напр.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили Рускіе люди благочестивые и церкви были. Грондский каже, що воеводство Руське мав дістати Ракочи, але далеко авторитетніші ці слова Виговського, що не мав причини казати неправди в с'ім пункті спеціально.

²⁾ Пачетники Київ. ком. III. 3 с. 324.

³⁾ Акты Южной и Западной России IX с. 167.

подорожник 1654 р. Павло Алепський. „Щасливі очі, наші тим, що вони бачили, уха тим, що чули, серця — дізнаною радістю й утіхою!“ кличе він своїм орієнтальним напушистим стильом. „Козаки (так він зве Українців взагалі), будучи в неволі й рабстві, тепер живуть серед радощів, утіхи й свободи!“¹⁾.

Особливо початкові часи Хмельщини, коли ще народніх мас не зраджено, поки шкідливі наслідки ще не дали себе знати, поки перед народніми очима стояли отвором безграничні простори свободного поступу і розвою, і надій сих не захитано, коли з народніх грудей виривався сей крик радості і перемоги:

Та немає ліпше та немає краще

Як у нас на Україні... —

Сі часи зістають ся великимі світлим моментом в історії нашого народу.

Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. 23, 1898.

¹⁾ Путешествіє II с. 27—8.

250 літ.

Коли ви читаете ці рядки, минає 250 літ від прилучення України до Московської держави: 8 січня ст. ст. 1654 р. провідник українського народу, гетьман Богдан Хмельницький зі старшиною зложив присягу на вірність московському цареві.

Чи припускав він, що ті відносини, які завязував він сею присягою, погрівають так довго? Певно, що ні!

Для него се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей „малий і незначний чоловік“, як він себе називав, з Польською державою. І як із його конфлікту з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула давнішу політичну систему східної Європи, так і ця його дипломатична комбінація—союз з Москвою, несподівано стала ся підвалиною нового політичного групування половини Європи.

В перших початках повстання Хмельницькому пощастило здобути поміч кримської Орди й се забезпечило йому перші успіхи. Дало можливість увільнити Подніпрове від польського війська, дало скупитись великим силам і розвинути ся народньому повстанню в таких величезних розмірах, яких не бачило ні одно з попередніх козацьких повстань. Але Татари були непевними товаришами, і тому Хмельницький стараєть ся здобути інших союзників. Особливо коли в його власній свідомості війна піднята в інтересах козацької верстви перетворила ся в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України, і він уже не хотів мирити ся з польським правительством на дрібних компромісах (січень — лютий 1649), він шукає нових толок опори для нової боротьби з Польщею, що мала бути боротьбою на жите й на смерть.

Він веде переговори з Турцією, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючися всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним ланцюгом задавити її. Сея моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завіршньому дневи журити ся завіршніми справами. Як оборотний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії —

орієнтальній, він не спинявся перед обіцянками і формами, якими міг прихилити до себе потрібного союзника.

Змушений зрадою Татар до трактатів з Польщею, він у сих трактатах признає себе підданим Польської республіки. Заразом укладає умову з Турцією, де за обіцянку помочи і натиску на Татар признає над собою зверхність Отоманської Порти. А коли показало ся, що московський цар представляє собі союз з Україною против Польщі не инакше, як у формі підданства під власть Москви, не робить він трудностей і з признанням над Україною і московської зверхности.

Москва взагалі дуже отягала ся з участю в українсько-польській війні. Вона ще була повна памяти про недавній політичний занепад своєї держави й тріумфи Польщі, та не важила ся зривати свою „вічну згоду“ з Польщею, уложену в р. 1635. Даремно Хмельницький то сипав компліменти, то погрози московському правительству, то вабив його обіцянками завоювати цареві Крим і навіть Єрусалим,—московський цар відповідав компліментами на компліменти, але не хотів мішати ся в війну Хмельницького з Польщею.

Та Москва бояла ся не тільки Польщі, але й козаків. Попередники Хмельницького також шукали помочи в Москві против Польщі, але й без церемонії пустошили московські землі, коли польське правительство напускало їх на Москву, щоб дати вихід нагромадженій енергії козацької сили. Поки Хмельницький мав стільки сили, щоб вести власну політику, Москва могла покладати ся на його прихильність. Але коли зрада татарського хана змусила його до трактату з Польщею серед найбільшого розмаху його сил в 1649 р., а нова зрада привела його до болючої катастрофи під Берестечком (1651)—Москва дуже затрівожила ся. Ще одна така катастрофа—і Хмельницький піде в хвості польської політики, а в польських політичних кругах давно носили ся з пляном напустити козаків і кримську орду на Москву, щоб зайняти їх сили.

Московське правительство побачило, що мусить запевнити себе союзом з Україною у власних інтересах, аби козацькі сили не звернули ся против нього. Збір відпоручників сталив московської держави („земській соборъ“), скликаний московським правительством в осени 1653 р., орік, що правительство повинно прийняти під власть Москви „гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке з містами й землями“. Для формального оправдання се мотивувало ся тим, що польський король, нарушивши права православної віри, тим нарушив і свої pacta conventa, отже Українці вільні від своєї присяги. Зна-

чить, Москва може прийняти їх під свою владу, не ділаючи своєї згоди з Польщею.

Вісти про сей перелом московської політики прийшли до Хмельницького, коли він особливо інтересувався московським союзом. Його позиція була тоді дуже тяжка. Той підпори зі сторони народніх мас, яку він мав у початках свого повстання, більше не мав він давно вже. Великий політик, геніальний організатор, він не розумів чи легковажив соціальні змагання мас, і по жертвував ними при першій невдачі, при першій же трактаті з Польщею, згодившись на відновлення підданства, панщини, шляхетського господарства. Від того часу народні маси відвернулися від Хмельницького. Він шукав опори в заграничних союзах, але вони йому не вдавалися.

Союз з Турцією не скріпив, а поспував іще гірше його союз з Кримом. В кампанії, яку Хмельницький знову вів із Польщею від р. 1652, Татари знову зрадили його. Молдавські пляни розвіялися. Швеції йому все ще не вдавалося втягнути в війну з Польщею. Тим ціннішою йому здавалася московська поміч, і він спішив втягнути Москву як найскорше в війну з Польщею. В осени 1653 р., коли московське правительство рішало справу протекції над Україною, Хмельницький просить царя вислати до Києва й інших українських міст своїх воєвод з військом, „бодай тисяч зо три“. Очевидно йому хотілось, щоб московське військо чим скорше зайшло на спірну, українську територію. Він добивався цього ще перед війною 1649 р., і для заохочення московського правительства убирав се тепер в форму вислання московських залог, наче-б для окупації України.

Такий самий характер мають його заяви, коли він подає надію цареві, що він буде мати доходи з України, збираючи ті податки з міст і сіл, які давніше йшли польському правительству. Всі отсі його заяви мали фатальні наслідки для пізніших відносин України до Москви. Але Хмельницький, даючи їх, очевидно не думав зовсім про якісь тривкі звязки з Московією, а хотів лише досягнути моментальну ціль — втягнути Москву в війну з Польщею. Тому й признавши владу московського царя, він запевняє султана, що його відносини до Турції зістануться незмінні, — він і далі признає себе васалом Порти, а потім укладає політичні комбінації з Швецією й Семигородом, зовсім не в'язуючи ся московською протекцією й московською політикою.

Але Хмельницький помилився, міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархистичної Польщі. Так тяжко рішивши ся на участь в українській справі, Москва раз узявши Україну в свою про-

текцію, держалась її міцно і не пускала з рук, постановивши перетворити з часом на свою провінцію. Ухопивши Хмельницького за слово, цар разом з посольством, що мало взяти з гетьмана й Українців присягу вірності, вислав на Україну воевод з військом, що мали збудувати московську кріпость у Києві, обсадити залогою, і ся залога послужила першою основою московської влади на Україні. І потім московське правительство пильно користало з усякої нагоди побільшити залежність України від себе.

Така перспектива тісніших звязків з Москвою на Україні не всміхала ся нікому.

Хоч не раз, уже здавна, Українці против польських елементів шукали опори в Москві, але Великоросів на Україні не любили, дивились на них як на людей некультурних, грубіянів. Московська самовласть, з суворими формами кар—на тілі, каліченням, тортурами, засланнями на Сибір викликала в Українцях страх і огиду. Московське жите було чуже й не викликало найменших симпатій.

Уже при самім акті присяги московському правительству між козацькою старшиною і московськими послами виникла суперечка, яка відкрила глибокий антагонізм між конституційними поглядами козацьких старшин і московським абсолютизмом. Козацькі старшини зажадали, аби московські послы зложили їм присягу іменем царя на захованне умов, — послы відмовили, мотивуючи се тим, що московський „самодержець“ не може обмежити себе присягою супроти своїх підданих. Такий погляд не міг помістити ся в козацьких головах, і хоч супроти упору московських послів вони мабуть таки справді відступили від свого жадання, все таки сей інцидент викликав дуже неприємний настрій.

Будова київської кріпости й уміщення в ній московської залози потягнули за собою також ряд неприємних конфліктів. Коли потім, у марті 1654 р. козацьке правительство вислало своїх відпоручників до Москви, щоб уставити дальші відносини, і при тім старало ся звести до найменших розмірів участь московського правительства у внутрішніх відносинах України, показало ся, що московське правительство міцно тримаєть ся заяв, необережно зроблених Хмельницьким, і нічого не хоче попустити.

Правда, своєї, московської управи на Україні воно ще не відважило ся завести, не хотючи йти на перебій з Хмельницьким і козачиною. Але й вистерігало ся всього, що могло дати якусь гарантію українській автономії. В відносинах України до Москви мішались елементи державної окремішности

України з елементами московського централізму. Слідячи за першими, сучасні історики права характеризують відносини України до Москви за Хмельницького як об'єднання держав; але з другого боку московське правительство не хотіло загарантувати Україні на майбутнє навіть провінційної автономії. І тим часом як козащина стреміла до повної автономії України, і в тим напрямі хотіла змінити ці переходні відносини. Москва хотіла зробити з України свою провінцію.

При таких обставинах про установа дружних відносин не могло бути мови!

Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку. Він відкладає свою боротьбу з Польщею. Навіть на зазиви московського правительства не хоче брати ся до походів на Поляків і натомість заподадливо стараєть ся знайти нову підставу своїй політиці, аби опершись на ній зірвати з Москвою. Такою новою опорою являєть ся для нього союз зі Швецією й Семигородом; Хмельницький плянує з ними спільну кампанію проти Поляків, укладаєть ся про розділ Польщі і готовить ся до рішучого розриву з Москвою. На жадання московського правительства (що тим часом уложило союз з Польщею проти Швеції), аби Україна зірвала з Шведами, відповідає він рішучою відмовою, і так само рішучо ставить ся против замірів розширення участі московської адміністрації в управі України. Розрив висів у повітрі. Але в сю критичну хвилю Хмельницький умирає (27 липня 1657 р.). Узел, завязаний ним на швидку руку, лишив ся нерозв'язаним.

Його товариші й наступники, вірні ідеї автономної України, старають ся далі знайти опору против московського централізму. Гетьман Виговський пробує оперти ся на Польщі й Татарах, Дорошенко на Турції, Мазепа й Орлик на Швеції. Але роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народніх мас підривало сили народу, а московське правительство користувалось і сим роздвоєнням і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежати крок за кроком автономію України.

Воно використовувало змагання карієровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи протекцією, маєтностями уступками для класових інтересів сеї старшини — на некористь народніх мас, які воно ніби то брало в оборону від утисків старшини. По сто літах від присяги Хмельницького з української автономії ли-

шилась тільки безсила тінь. Навіть „Пункти Б. Хмельницького“ — себ то точки, уставлені московським правительством з його відпоручниками в марті 1654 р., стали порожнім звуком.

Останні удари, задані сим останкам української автономії Катериною II, викликали тільки слабу реакцію. В 1791 р. до пруського міністра Герцберга в Берліні явив ся київський шляхетський маршал Капнист і на тайній аудієнції просив Прусії (що тоді стояла перед перспективою близької війни з Росією) активної підмоги свої землякам, дуже роздражненим правонарушеннями російського правительства. Герцберг дав на се здержливу відповідь — і дійсно, місія Капниста була, очевидно, ділом невеликого кружка українських патріотів, які зовсім не мали ані сил, ані відваги вийти в явний конфлікт з Росією. Українські автономисти, хоч і з наріканнями і здавленим незадоволенням, — пішли одначе дорогою, яку їм витичило російське правительство.

Можність вести високу політику була страчена українською суспільністю. Українське відродження, що зачинало ся тоді, як гурток Капниста думав над останніми плянами дипломатичної акції, перенесло центр ваги в иньшу сферу — культурної роботи, освідомлення й подвиження мас.

Гурток завязаний визначнішими українськими патріотами в Києві двісті літ по Хмельнищині (т. зв. Кирило-Методіївське братство), в своїй програмі — першій серйозній і свідомій програмі відродженої України — рішучо переносить головну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не вирікається політичних, автономних постулятів. Він іде свідомо на зустріч соціальним змаганням мас, з якими розминули ся, зігнорували чи переочивши їх, великі провідники української революції XVII в. — і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження.

Л. Н. Вістник 1904. кн. 1.

6*

Богданові роковини.

Тихо і непомітно серед неспокійного, тривожного нинішнього життя пройшов пам'ятний для України день: 250-ті роковини смерті її великого гетьмана.

Дев'ять літ тому минули такі ж роковини великого народного повстання, піднятого ним. Півчверта року — 250-літє того факту, що пізнішим поколінням, з затратою історичної перспективи, почав здавати ся немов розв'язкою того великого народного руху, його закінченням, хоч в дійсности був тільки епізодом його, необчисленим в своїх наслідках, невідгаданим в своїх впливах на дальшу долю українського народу. Розумію підданне України під зверхність московського царя. І ті роковини також проминули без юбілейного гамору, без розголосу—трудно було справляти відповідно ті юбілеї.

Ті епохальні події так сильно панують іще й досі над нами, над нашим життям; їх наслідки впливають іще так сильно; вони ще так далекі від того, щоб перетворити ся в прості історичні, у всім пережиті й перейдені факти... Самі назви їх звучать як бойові гасла, виключаючи можливість холодного, антикварського їх оцінювання. А їх спадщина така складна, скомплікована, така многогранна, перемінлива в ясних і темних своїх сторонах, що треба добре означити своє становище до тих різних ясних і темних її сторін, щоб взяти відповідний тон—в мажорі чи в мінорі.

Особливо для України російської. Становище галицької України простійше. Для неї Хмельниччина перед усім—пам'ятний акт в боротьбі з шляхетською Польщею, з якою бореть ся вона й досі,—момент, коли сьому віковому ворогові український народ задав смертельну рану, перший акт тої побіди над ним, що ще не наступила, але чуєть ся там душею розбудженого народу.

Для України російської історія ся далеко більш складна, тоді, коли проходили сі 250-літні роковини, уставляти свій погляд на ті різні сторони її ще не можна було. Для того краще здавало ся не рухати її зовсім. А ті що стерігли своїх здобутків побіди над переможеним народом, теж уважали за краще

в тижді споживати овочі й не торкати ся старих ран побіджених. І роковини проминали серед напруженого мовчання. З галасом і гамором вирвали ся тільки виродки історичної Польщі—галицькі „вшехполяки“ з святкуванням увільнення Львова від Хмельницького в 1655 р. Святкували й тріумфували факт, що їх предки—репрезентанти історичної Польщі ціло вийшли з рук революційного українського народу—що Хмельницький позволив їм відкупитись від народньої пімсти! І святкуючи сю ганебну для старої Польщі хвилю упокорення перед повстанцем-хлопом, вони обсипали його й весь український народ лайкою, в злобі і нерозумі, як буває з карлами-виродками.

То були роковини фактів, тепер роковини чоловіка—головного діяча тих вікопаметних подій. І як ті так і сі роковини минають тихо. Не тільки тому, що очі суспільности нашої занадто напружено звернені в будучність, так що не лишаєть ся місця й охоти для рефлексій з минулого. Також і тому, що в тіни тих епохальних фактів, яку кидають вони, никне сама фігура їх головного діяча, і говорити про нього, значить говорити про ті факти—такі необчислимі, такі трудні для оцінки,—з їх становища уставляти свою точку погляду на різні сторони діяльности їх головного діяча.

Се явище для Хмельницького спільне з иньшими історичними діячами, що звертають увагу не так своїми індивідуальними, суб'єктивними прикметами, як тими визначними фактами, в яких більш або менш активну ролю судило ся їм мати. І хоч яку визначну ролю довело ся відограти Хмельницькому в великім українськім руху—він зістаєть ся в тіни не тільки супроти величезного об'єктивного значіння тих подій, але також—і наслідком стихійного характеру того народнього руху та своєї діяльности в нім!

Невважаючи на дуже високі таланти вождя, адміністратора, дипломата, виявлені ним, його індивідуальність проявляє себе слабо—тому що не він кермував фактами, а перипетії великої народньої боротьби, раз зведеної з мертвої точки, ним кермували, і він тільки старав ся достроїти ся до них, до їх вимогів—і то не завсіді щасливо.

Він не перебільшав, коли називав себе малим і худим чоловіком, який сам не думав зробити те, що зробила в його руках раз зрушена стихійна сила. Відомо, що він розпочинав справу для узьких класових інтересів козацької верстви, і коли наоколо нього шуміло вже всенароднє повстання, він—ще не оцінюючи його значіння, торгував ся з королем про марні козацькі

привілеї, за ціну їх готовий зложити зброю й полишити її з чим розбурхані ним народні маси.

Силкуючи ся втягнути в свою дальшу боротьбу з віроломним ворогом нового союзника—Москву, він в розпалі сеї дипломатичної гри надавав таких обіцянок і пропозицій, що коли прийшлося повести діло з сим новим союзником, побачив, що звязав собі руки і ноги, і замість боротьби з Польщею всю свою енергію мусів звернути на те, щоб розплутати себе та дати місце тим політично-автономичним постулатам, які наростали в сих роках свободного, незалежного українського життя.

Останні роки його життя пішли на горячі заходи коло того, щоб сотворити собі нову точку опори, вирвати ся з пут московського централізму й забезпечити автономне українське життя. Але він вмер, не довівши до кінця сеї роботи, полишивши проблему свого життя не довершеною, не докінченою, і в руках його співробітників вона почала все гірше заплутувати ся, розвалювати ся, замотавши зовсім українське життя й звівши його до справжньої „руїни“.

Порівняння Хмельницького з його співробітниками й наступниками власне дає справжню міру сьому чоловікові, і ми розуміємо, яка, при всій стихійности й несвідомости—страшенна сила була в сім чоловіку,—чому підіймав ся він так високо над хвилями сього великого народнього повстання, приковуючи до себе увагу сучасників і їх потомків, приймаючи на свою голову благословення одних і клятви других, так як би він справді був свідомим автором і творцем тих всіх подій.

І його кляли не тільки репрезентанти Історичної Польщі, яку він розвалював,—від сучасників його до сучасників наших, які й досі не можуть спокійно говорити й думати про сього чоловіка (порівняти корікатурний портрет Хмельницького з осячними ухами й козячими рогами поданий публіці в популярній книжці варшавського „ученого“, і всі вибрики вшехпольського юбілею 1905 р.). Кляли його й народні маси українські за море сліз і крови, розлиті з таким малим хісном для долі тих мас. Але скоро память їх проминула, і постать Богдана зарисувала ся в неясній минувшині, як образ великих змагань народніх, і він став близьким і милим не тільки тим, хто зібрав овочі великого народнього руху, не тільки всім *beati possidentes* Гетьманщини, але й усім хто дорожив останками її свободного автономного строю, хто пестив в душі память народніх поривів до свободи політичної й економічної, до національного визволення.

Та зникли й ті останки автономного українського життя. Впала й пилом припала Гетьманщина. Хмельницького зробили своїм героєм уже прихильники й оборонці нового (для нас

уже „старого“) режиму. Софісти православія, самодержавія і народности співали йому діфірамби, а Юзефовичі будували йому монумент во славу „єдиної неділимої“. І своїми фальшивими хвалами споганили колишнього улюбленця України, на довго і довго обмерзли для репрезентантів нової відродженої української ідеї. Він став героєм старорежимних—вороги старого режиму відвернули ся від нього. І пророк нової України обсилав гіркими й зневажливими докорами „п'яного“ винувника нового закріпощення України.

Трагедія Хмельницького, проклятого за життя народними масами, що підняли ся на його поклик; розбитого, невдалим наслідками політичного визволення перед смертю; спаленого і розвіяного рукою ворога по смерті; апотеозованого ворогами свободної України й огорненого погордою її нових борців—триває досі. Але може час закінчити її й осудивши помилки й хиби—оцінити те, що було в ній і в його діяльності близького, рідного й дорогого нам?...

Переживши новий народний рух, аналогічний багатьом в дечім з старим рухом XVII в., будучи свідками його стихійности, несвідомости, його успіхів і невдач,—ми краще можемо тепер знати, скільки свідомости, скільки пляновости можна вимагати від руху XVII в., веденого з такими, незмірно меншими культурними ресурсами — темними народними масами й такою малою вищою від них інтелігенцією, якою була тодішня козацька старшина. Чи тодішня, польсько-шляхетським пануванням забита, дезорганізована, занекультурена Україна могла претендувати на вождів свідоміших, талановитіших, ніж яким був Хмельницький?

Рушив титан — великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, — могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в окопах обробляти. І напереді йшов його провідник — такої-ж титанічної сили й вдачі, як персоніфікація тої могутньої й сліпої народньої сили, — мало що свідоміший від неї, але з тим же титанічним розмахом сили й енергії, що й у неї. Страшними напруженнями своїми стрясав він українською землею. Могутній і стихійний як природа, що в своїй стихійній сліпоті не може розмірити своїх засобів для досягнення своєї мети і в безумній марнотратности губить мільйони одиниць для заховання роду, „ідеї“, — розтрачував він сили народні, лив кров і застелював трупами рідну землю, — поки стихійні сили титана не вичерпались від сих безмірних і надмірних трат, його могутні рухи не перейшли на безсилі конвульсії.

Хмельницький горів як на огні серед сеї боротьби, що натягала до останньої міри всі духові сили його, всю нервову енергію, в незмірній тривозі, в свідомості страшної одвічальності, яку клало на нього се завдання, що спало на нього і в своїй незмірній широті все більше вирисовувалось і уяснялось його свідомості. І він умер в страшній турботі, чуючи, як вичерпують ся сили народу, як тратить він свою моральну силу над ними — і як разом з тим заплутують ся, стають все складнішими обставини, все тяжшою стає народня проблема. Він вмер, і сліпий титан зістав ся без провідника. Маленькі лілїпути обсіли його й міцно звязали сіткою дрібних, але сильних ретязків, прикували його наново до землі, загнали його знову в землю — на довгі століття.

Він став знову рабом. Але в душі його — темній і сліпій, ясным, блискучим промінем лишила ся жити память про той незабутній, короткий, а блискучий момент, коли він на хвилю почув себе свободним і жив в ілюзії здійснення своїх бажань. Він виспівав свою радість, свій тріумф в короткій як побідний крик пісні, де святкував увільнення України від „Ляха, Жида і Унї“.

Конкретними до тривіальности назвами він назвав в нїй ті ідеї, які опанували його. Він тріумфував свою побіду над національним гнетом, над силою клясових і національних привілеїв, над властю капіталу і захоплених ним прав над народньою працею, над всяким насилуванням свободної совісти й мисли. І память сеї побіди в минувшости світила поколінням за поколіннями в пїтьмі неволі й пониження, як заповідь такої-ж побіди — але вже побіди трівкої, нескороминущої — в будучности.

І коли ми тепер наново підносимо прапор свободної, автономної України, в свободнім і рівноправнім державнім звязку з тими народами і краями, з якими силкувався уложити свої відносини Богдан — з Москвою, Польщею, Кримом, — прапор національного, культурного й економічного визволення українських мас, прапор свободного розвою національного життя — чи не чуємо ми, як через століття вяжуть нас моральні звязки з тим великим народнім рухом, звязаним з іменем Богдана? Як близькі нам ті мрії про Україну без хлопа і без пана, свободну й автономну, що носили ся перед очами старого гетьмана й його співробітників і сучасників? Як через покоління наших попередників пробігає до нас і по нас іскра нервової енергії тих великих змагань?

Л. Н. Вістник 1907 кн. VII.

Виговський і Мазепа.

16 вересня (септембра) 1908 року сповнило ся 250 літ від підписання так званої Гадяцької унії України з Польщею, що розривала переяславський акт 1654 р. 24 жовтня (октобра) минуло 200 літ від переходу гетьмана Мазепи до Карла XII, що маніфестував той же розрив з московською зверхністю. Розділені між собою віддаленням п'ятидесяти літ, ці факти сими своїми юбілеями, що збігли ся так близько, нагадали тісну внутрішню звязь, що вязала ці два многоважні моменти в розвою політичних ідей і політичних обставин українського життя.

Але роковини ці проминули тихо і сливе непомітно в нашім житю. Події, явища, відносини, з ними звязані, були занадто складні, потребували занадто многостороннього освітлення, занадто довгих коментарів, щоб до них уставити наші відносини з становища нашого сучасного життя.

Я сам — коли в певних галицьких кругах виникла гадка зробити з юбілею Гадяцької унії національне свято, велику національну маніфестацію, поставив ся досить скептично до сеї гадки. До таких фактів не можна зазначити свого становища коротко і різко, „так“ або „ні“, „хвалимо“ чи „осуджуємо“, „спочуваємо“ чи „гудимо“. Але коли гучне офіціальне святкування 250-ліття полтавської битви приводить на память ті довгі і тяжкі, незмірно дорогою ціною оплачені змагання, запечатані вкінці полтавською вікторією, мусимо сказати про них дещо з становища того українського народу, української суспільності, котрої іменем, в інтересах і обороні її виступали ті далекі, в сутінь віків одшедші наші отці і браття з-перед двох століть.

Мусимо означити своє становище до їх провідних ідей, мотивів і діл, до надій і неудач тих змагань, які містять ся між сими двома моментами, двома граничними стовпами нашого історичного життя, 1658 — 1708, під надгробною плитою тих змагань і зусиль — полтавською битвою 27 червня 1709 р.

Sine ira et studio, як личить потомкам на поминках предків, одділених од нас двома сотнями літ.

„Заявляємо і свідчимо пред Богом і цілим світом, що розпочата і ведена нами війна з Поляками мала не иньшу причину і не иньшу мету, як оборону святої східньої церкви й предківської свободи нашої. — Любов до неї водила нас з покійним вождем нашим, безсмертної пам'яті Богданом Хмельницьким й Іваном Виговським писарем нашим. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою божою й справою громадською. За для того війшли ми в приязнь з Татарами і з пресвітлою королевою шведською Христиною, а потім з пресвітлим Карлом-Густавом королем шведським. Всім їм ми заховали свою вірність міцно. І Полякам не дали ми ніколи приводу для розірвання трактатів, але всім додержували ми свято нашу вірність, умови і союзи. Не з иньших мотивів прийняли ми й протекцію в князя (себ то царя) московського, як тільки для того щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за помічю божою зброєю здобуту і кровю стільки разів вернену свободу нашу. Обдароване ріжними обіцянками і приреченнями в князя московського, військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне наше підданє в князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а ще примножатиме їх більше і більше, відповідно до обіцянок своїх. Але здурили нас ті надії! Міністри і вельможі московські намовили того пречеснішого, всепобожного і найласкавішого володаря до того, що зараз же першого року, як завелися переговори між Москвою й Поляками, з огляду на надії на польську корону, рішено разом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб занявши нас війною з Швецією, лекше могли нас придавити і поневолити“...

Так писало військо Запорозьке в маніфесті, висланім до європейських дворів в момент свого рішучого розриву з Москвою і відновлення державної зв'язи з Польщею (Гадяцької унії), виясняючи мотиви, які привели до сього розриву¹⁾.

Головну вагу воно клало на два моменти. Перший, що московське правительство зрадило Україні, війшовши в порозуміння з Польщею, коли з польських кругів подано цареві надію, що його виберуть польським королем, і тим способом прийде само собою до з'єднання територій обох держав. Москва захотіла торгувати долею України, рішати її без згоди і волі самої України, що добровільно піддалась під протекцію Москви: тим нарушено перші підстави того підданья.

¹⁾ Видав сей маніфест недавно з актів шведського державного архиву пок. Молчановський в Архиві Юго-зап. Росії III т. VI (1908) ч. 127.

Сей мотив незмінно повторюється потім довгий час в українських кругах, і Дорошенко з Многогрішним напр., два політичні конкуренти, сходяться на різких заявах невдоволення з приводу того, що Москва з Польщею ділять між собою українські землі й торгують ними (саме йшли переговори про грошовий викуп замість уступлених українських територій). Дорошенко писав цареві, що коли українська земля, добровільно піддана московському цареві, стає предметом торгів і тільки стягає на себе криваві репресії з боку „продаючих і купуючих“, то нічого не зостається крім того, щоб Українці взяли назад свій дар, яким Москва так невідповідно розпоряджається. І Многогрішний, при всій своїй лояльності для для московського правительства, заявляв перед московськими агентами, що Українці люде не продажні ані куплені, і цар не шаблею здобув Київ і всі українські города,— піддалися вони йому добровільно. Отже коли не хоче він їх в цілости держати під собою, а збирається ділити з Поляками, то нехай виведе московське військо з цілої України, а Українці „знайдуть собі иньшого государя¹⁾“.

Другим головним пунктом обвинувачення на московську політику з боку правительства Виговського було се, що московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликаючи на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послууху, виставляти своїх претендентів до булави. Ця політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучности, в очах українських політиків, нечисленними бідами, і справді навела їх та підірвала в корінь політичну силу України й її правлящих верств.

За сими моментами, найбільш болючими в тій хвилі, відійшли на другий план иньші причини українсько-московського напруження, і між ними найважніша — конфлікт українських автономних змагань з московським централізмом. Сей конфлікт устиг зазначити ся в цілім ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогами. З тим виясняла ся загальна програма московського правительства, поставлена ним в момент прилучення України, і тільки в сповненню своїм відложена на якийсь час, але недопустима для Українців: завести московську адміністрацію на Україні.

¹⁾ Акты Южной и Западной России IX с. 96, 667 — 8.

обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські „свободи“ певними правами самих тільки привілегованих верств — доки догідна хвиля не дасть можности зробити кінець і їм та підвести все українське жите під загальний московський ранжір.

Всі ці перспективи виступили вповні ясно перед очами української суспільности і зробили відповідне вражіння. Курйозні на перший погляд агітаційні поголоски сих часів, що як цар і Москва візьмуть Україну в свої руки, то не можна буде селянам носити чобіт і сукман, а мусять ходити в личаках і московських армяках, попереводять їх на Москву і на Сибир (такі примусові переселення, здавна практиковані московським правительством, саме тоді робили ся на Білоруси), Москва забере з України українських попів, а пришле з Москви московських, — всі ці поголоски служать тільки проявом тої глибокої тривоги за цілість українського життя, яка обхопила тоді українські круги.

Усобиця підтримувана Москвою, захитавши самими основами політичного і суспільного ладу на Україні, поставила перед правительственными кругами України, питання життя і смерті, „бути чи не бути“, і вивела їх з тої пасивности, в якій стали вони від часу московської протекції, не знаючи, як розв'язати зав'язаний батьком Богданом політичний узел. Виговський рішаєть ся оперти ся на Польщі против Москви й приводить до швидкого закінчення безконечні переговори з польським правительством, що тягли ся протягом цілого ряду літ. Виступає рішучо з заміром очистити від московських залог Україну і увільнити ся від московських мішань у внутрішні відносини України. Наведений вище свій маніфест, що мав служити актом обвинувачення московської бюрократії перед європейським світом, він кінчав заявою:

„Так відкриваєть ся хитрість і обманство тих, що з початку через внутрішню усобну війну, а далі й відкрито зброєю своєю власною приготували на нас ярмо неволі без всякого приводу з нашого боку. Свідчачи неповинність нашу ні в чім і кличучи Бога в поміч, змушені ми для заховання своєї свободи взяти ся до законної оборони, щоб скинути з себе се ярмо і шукати для того помочи наших сусідів. Отже не на нас спадає вина сеї війни, що вже загораєть ся. Ми були вірні й зістаємо ся вірними великому князеві і против волі нашої беремося за зброю“.

Ми не маємо майже нічого, що б виясняло нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики

Виговського і його кругів, і так само Мазепи й його прихильників. І Виговський і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публичних виступах, в своїй кореспонденції й офіціальних актах поводити ся головню вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки. Як би діло їх вінчало ся успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів не тільки в чужих нам кругах зістались вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й „измѣны“, а навіть і ми, бажаючи безсторонно оцінити політику й змагання тих людей, мусимо вдовольтись більше або меншими правдоподібними міркуваннями. Про те що було властивою метою їх змагань, ми можемо тільки міркувати, на підставі тих офіціальних актів, з різних натяків і відірваних звісток, а більше з загального розвою політичних ідей і змагань української суспільности.

І от можемо ми припускати в Виговським, Мазепі чи иншім спільнику їх ідей і змагань більшу або меньшу участь мотивів егоїстичних з одного боку, а ідейних і патріотичних з другого. Можемо симпатизувати, або не симпатувати з ними, як з людьми, з індивідуальностями, з їх тактикою і з цілим комплексом їх політичних і національних, культурних і соціальних поглядів, ідей і змагань, з їх ідейною фізіономією. Але одно зістанеть ся фактом безсумнівним і вірним: се те що при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів, як оден так і другий були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідомійша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів!

Їх діло таким чином не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили з здійсненням того, що було простулятом всеї суспільности. І впали жертвою не тільки своїх власних помилок, чи недотепностей, але также і жертвою трагічного конфлікту народніх змагань з непереможною силою обставин.

Гадяцька унія була першим виразом, відкритим і більше меньше повним, того що вже перед тим пробивало ся в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло вповні конкретне своє обявлення: українська державна ідея, окремішність української території й українського народу. Від елементарної оборони „руської віри“ та рівноправности українського чи білоруського

православного елементу з польсько-католицьким, яка наповняє собою перші десятиліття XVII в., українська суспільність серед кривавих бурь Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя. Жадає політичної самоуправи українського народу як політичної цілості, української етнографічної території як окремого політичного тіла.

Те що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледви уявляло ся, перед його смертю представлялось політичним керівникам України вже зовсім виразно і ясно.

Україна вертається під зверхність польського короля і союму, але не як комплекс провінцій, але як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне „велике князівство Руське“, з своїми осібними міністрами, скарбом, військом і монетою, з своїм власним вибірним шефом — гетьманом, якого мають вибирати стани (сословія) цього великого князівства і подають до затвердження королеви. Коронне військо не має вступу на сю територію. Так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій. Єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народности („руської віри“). Українській народности забезпечують ся певні освітні засоби (право заложення двох академій на взієць краківського університету і т. и.),

В значній мірі при тім взято взірєць з в. кн. Литовського, що на підставі люблінської унії 1569 р. становило рівноправну з Польщею частину унії. До давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий в 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка ішла далі цього готового взірця, свої готової схеми, і творила нові форми й гарантії національного життя.

Сей, напр., український віде король, виборний, доживотний гетьман, з шансами перетворити ся в династичного володаря (вимовляло ся, що потомки і свояки Виговського не мали бути виключені від гетьманства) — се була зовсім нова комбінація автономного устрою в. кн. Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що в. кн. Руське має зіставати ся нейтральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським, я бачу прояв ідеї вічної нейтральности України між двома конкурентами — Польщею й Московією. Се зародок ідеї про Україну як самостійну, вічно нейтральну державу під протекторатом Польщі й Московщини.

Не все з цих дезидератів було прийняте до офіційного тексту Гадяцької унії, тому що було занадто нове ще, сміливе

й незвикле. Напр. ся ідея нейтральности України¹⁾. Або жаданне, щоб велике князівство Руське обіймало не саму тільки козацьку, східню Україну, що була предметом трактатів з Польщею за Хмельницького, а всю українську територію²⁾.

Але нам інтересні самі ідеї. Інтересно й важно, що такі жадання були продумані, висловлені, і домагали ся свого сповнення.

Трудно сказати при теперішнім запасі наших відомостей, наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії плян переходу назад під зверхність Польщі, а розриву з Москвою. В наведенім вище маніфесті не можна вчитати такого заміру до рішучого розриву й повороту назад. Нам, з ретроспективного становища, зовсім ясно, що Гадяцька унія не мала виглядів на успіх. Утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помирити ся з ним і широко уставляти новий порядок річей для окремішного і автономного в. кн. Руського. Для українських мас вертати ся назад під панську кормигу польську, облиту кровю недавніх героїчних змагань до свободи, здавало ся чимсь неможливо-диким. Се що так ясно представляєть ся нам, до певної міри могло відчуватись і творцями гадяцьких умов.

Можна сильно сумнівати ся, чи оружні демонстрації Виговського против Москви не були тільки способом змусити її до уступок українській автономії, подібно як потім за Дорошенка, і чи власне дійсна програма не лежала в чімсь в роді тої вічно-нейтральної української держави під зверхністю Польщі й Москви разом, яку я тільки що запримітив в зародку, в проєктах унії.

Все се неясно, і можна бути різних гадок про те, в яких саме міжнародніх комбінаціях творці Гадяцької унії чи їх наступники задумували здійснити свої пляни української автономії.

Сі міжнародні комбінації, правдоподібно, стояли на другім пляні у самих українських політиків, що на взір старого

¹⁾ Знаємо її з брульонів (чорновиків) Гадяцького трактату, знайдених д. Герасимчуком і приготовлених для видання в львівським корпусі матеріалів до історії козащини. (Вони не вийшли й досі через війну й інші обставини).

²⁾ З записок Голіньського, сучасника переговорів, знаємо що таке домагання ставило ся при укладанню унії, в вересні 1658 р., а не тільки при пізнійшій (1659) посольстві на сойм: „Upominali się naprzód xiestwa absolutnego Ruskiego, przy którym woewodstwa Wolynskiego, Ruskiego, Podolskiego, Belskiego w Koronie, i w w. k. Litewskim Pinska, Bykowa, Staroduba, Owruca i ynnych nie mało“.

Хмельницького пробували опирати ся на всі можливі міжнародні комбінації і фактори — Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії — се ґрунт. Се правдива, дійсна вісь, коло котрої оберталась українська політика другої половини XVII в.

Вона лежить основою діяльності і змагань і таких льойялістів (в відносинах до Московської держави) як Сомко або Многогрішний, і таких сміливіших будівничих української політики як Дорошенко — у котрого ся ідея нейтральної української держави під протекторатом її сусідів — Москви, Польщі, Туреччини виступає особливо помітно. Навіть такий демагог як Петрик, виступаючи завзятим ворогом автономістів-старшин, заразом голосив „войну на Москаля для вольностей і добра общего посполитого“, і закликав всіх до себе, щоб не пропустити моменту та не зістати ся „вічними московськими невольниками“¹⁾.

Автономична ідея стає „каменем претяканія“, на яким розбивають собі голови навіть найбільш зручні кар'єристи, в роді Брюховецького, коли вони починають спекулювати против неї. Пригложши під впливом останніх кріз кінця XVII в., вона неминуcho мусіла проявити себе, скоро тільки захитала ся позиція московської політики, як власне стало ся під час Північної війни.

Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислугував ся централістичній політиці Петра, чи був тільки кар'єристом, що не журячи ся власними принципами, плив за вітром, — все одно. Приглушені, але не вбиті автономичні змагання неминуcho мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертав ся на українську територію. Коли б навіть самому старому гетьманови не дуже були близькі автономні змагання, йому треба було сильно призадуматись, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістати ся за дверима автономичного руху. Як би він вирвав ся тепер, він міг звернути ся заразом і против „московської неволі“ і против її вірного слуги, „гетьмана і кавалера“. В такім разі сей рух міг би його перевернути так же, як перевернув свого часу „боярина і гетьмана“, Івана Брюховецького.

Старий гетьман рішив вивісити автономічний прапор, а його кружок, з ретроспективного становища (при виборі на

¹⁾ Величко III с. 112—3.

гетьманство Орлика, в 1710 р.) в своїх „*роста conventa*“, новій конституційній хартії України, так поясняв сей факт в звязку з його прецедентами:

„Вічної пам'яті Богдан Хмельницький, за помічю божою і необорною підмогою пресвітлого короля Швеції безсмертної й славної пам'яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і війська Запорозького і своїм гострим розумом, печативістю і великодушною працею визволивши з неволі польської військо Запорозьке і поневолений та пригнаний народ руський, піддав ся сам і нарід той піддав добровільно під московську самодержавну владу. Він покладав ся на те, що вона, звязана з нами спільною вірою, сповнить свої обов'язання, включені в умови і скріплені присягами: заховає на завсіді військо Запорізьке і свободний народ руський при його законних правах і свободах, під протекцією своєю. Коли ж по смерті покійного гетьмана, того ж Богдана Хмельницького, Московська держава різними хитрими способами і штуками почала заходити ся, щоб свободні права Запорозького війська, скріплені її присягою, укоротити і зовсім знищити, та наложити рабське ярмо на свободний народ, ніколи зброєю не поконаний нею, — військо Запорозьке, всякий раз як терпіло в сих справах якусь кривду, мусіло кровю своєю і смілим відпором боронити цілість прав і свобод своїх, і Бог, мстник неправд, сій обороні помагав ласкаво. І нарешті, коли отсе недавно, за правління покійного гетьмана Івана Мазепи, те ж правительство московське, хочаби сповнити на ділі нечестиві свої заміри, відплатило нам злом за добро, замість ласки і справедливости за наші вірні служби й трати, за воєнні кошти, ложені до повної руїни нашої, за нечисленні геройські діла і криваві подвиги воєнні, — задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права й свободи наші покасувати, військо Запорозьке на Низу Дніпро-вім (себ-то запорозьку козачину) викоринити й саме ім'я його на віки вигладити (а на се мали ми і зараз маємо виразні вказівки, докази й початки), — тоді вищеназваний покійний гетьман, пресвітлий Іван Мазепа, подвигнувши ся справедливою ревністю за непорушність прав своєї отчини і вільностей війська Запорозького і запалений гарячим бажанням підтримати в днях гетьманства свого честь його, і по собі, на вічну пам'ять імені свого, отчину нашу і оба війська Запорозькі (городове і низове) лишити з цвітучими свободами не тільки не порушеними, але ще розширеними й примноженими — піддав ся під непобідиму протекцію пресвітлого і премогутнього короля Швеції Карла XII, що за особливою ласкою божою

звернув ся з військами на Україну: Пішов він слідами попередника свого, славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, його величества теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч, відповідну для знищення сил польських. І хоч тепер незглубимі суди божі нещасливим оборотом змінного щастя війни ударемнили щирі заміри покійного гетьмана і його самого тут в Бендерах постиг закон смерти, одначе осиротіле по смерти вождя свого Запорозьке військо не тратить надій на ту пожадану свободу, покладаючи надію свою в помочи божій, в протекції пресвітлого і премогуного короля шведського і в справедливості діла свого, що кінець кінцем все таки тріумфує¹⁾...

Думаю, що автори сей хартії, стилізуючи її, не могли мати перед собою маніфесту Виговського 1658 р., і той паралелізм в гадках, аргументах і т. и., що впадає в око при читанні обох документів, залежить від одностайности провідних політичних ідей. Вони дійсно були більше менше однакові в часах Виговського і в часах Мазепи. А свій політичний досвід останніх десятиліть товариші Мазепи реалізують в постановах своєї хартії, які нормують українське народоправство, заводячи норми представництва, запобігають кривдам козачої сіроми й селянства, і т. д.

Політику Мазепи стріло повне фіаско. Трудно навіть сказати, як би поставили ся до його автономних змагань ширші круги української суспільности, — бо їм властиво не лишало ся навіть ніякої можности самоозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був вповні проаший.

Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би оперти ся український рух против московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної „измѣны“, не лиша а місця для ніяких вагань. Крах був неминучий вже наслідком сих, чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономистів і народною масою.

¹⁾ Чтенія москов. істор. тов. 1847 кн. I (XIV).

Се була ахільова пята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувала ся обняти нею й соціальні змагання народніх мас. Вони зістались невироблені й невияснені за се пістоліте в такій мірі, як виробили ся й вияснили ся постуляти національні й політичні, і через ігнорування їх в своїх автономних змаганнях старшина кожного разу натикалась на невірне становище мас, хитро буджених ріжними демагогічними окликами. Се різало політичну українську справу кожного разу. Але сим разом навіть воно не мало можливости проявити себе, нарід не мав ніякої змоги навіть вагання і вибору,—бо був від разу в московських руках.

Полтавська перемога закопала Мазепу і Мазепинців з їх плянами, разом глибоко підорвала взагалі автономні змагання українські, так що українське громадянство більше вже не здобулось на ніяку серйозну політичну акцію в тім давнім стилі, на проголошення української державної ідеї.

Крах був ще більше рішучий, ніж який стрів Гадяцьку унію. А тим часом ?!..

Вдумуючи ся в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, як би не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, як би не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'être*, ніж Гадяцька унія.

В 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька Україна ще занадто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не еманціпувала ся від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть як би були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від польщення, ані від заливу польським панством. А се не давало підстави успішному розвою України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби й потрясень.

На початках XVIII в. обставини були иньші. Політична і соціальна структура Східної України (Гетьманщини) значно ствердла. Розуміється, ся структура не була через те краща, особливо з соціального становища. Вона ствердла коштом приборкання й апатії народніх мас. Але й ці народні маси могли тільки виграти від того, як би не наступило те, що наступило по катастрофі 1708 року.

В сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно еманціпувало ся від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню.

Протекція Швеції, держави далекої, територіально відокремленої, не могла б внести в українське життя ніяких знач-

них трудностей, могла бути явищем тільки скороминущим. Польща була дезорганізована й ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних плянів на завойовання східної України або взагалі перетворення її в польську провінцію та відокремлення від Росії. В тим часі Україна справді могла стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною, як мріяли українські політики в середині XVII в. Відносини до Московської держави могли установити ся також інакше, краще для інших держав східної Європи і—мабуть для самої Московщини!

Полтавська битва була критичним моментом. Перемога 27 червня дала Російському царству не тільки рішучу перевагу в східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстензивної політики, все нових і нових завойовань і прилучень, на цілі два століття. Ця екстензивна тенденція не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організацій, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула й на внутрішню еволюцію самої Російської держави. Тяжким тягарем лягла на державну велику уську народність, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного й культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення.

Без полтавської перемоги все це могло б піти інакшими дорогами. Польща мабуть би не впала. Україна зісталася б особним тілом, коли не самостійним, то окремішнім, навіть перейшовши кінець кінцем назад в рамки Російської держави. На місце одної централізованої держави, обтяженої безкоштовними „сепаратизмами“ і національними питаннями, з односторонньо розвиненою енергією імперіалізму, що привів кінець кінцем не тільки до повного саustoшення самої державної народності, але й саму державу поставив на краю пропасти,—ми давно б може були свідками чи горожанами ліпше організованої великої східноєвропейської федерації, урівноваженої і сильної, яка б силою своїх внутрішніх прикмет могла б притягнути цілий ряд земель, які зісталися на віки за границями централізованої Росії.

Спеціально могли б краще уложити ся відносини українсько-великоруські.

Я не сумніваю ся, що як би Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білорусі) розвинули ся б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найбільше близького, тісно звязаного культурною спільністю й історичною традицією—спільною спадщиною Києва.

Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708/9, прийшло б хоч кількадесять літ свобідного розвою Гетьманщини, національне жите її було б забезпечене. Не було б місця й спокуси для всіх тих обрусительних заходів — заборон української книги, української мови, української вимови й акценту, які діяли ся протягом всього дальшого часу почавши від Петрового указу 1720 р. „Руські народности“ не пережили б тої тяжкої внутрішньої боротьби, яка тепер грозить на віки розривити їх, витравивши поліційними переслідуваннями всі внутрішні, моральні звязки, які звязували їх.

І внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти иньшою дорогою, коли б крім бюрократично-централістичного московського устрою, повуч нього жив і розвивав ся свобідний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські може б не пережили тих страхів кріпацтва, які привело ся їм пережити в столітє по скасованню останків у раїнського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіалізму нас може б обминула.

Полтавська побіда була тріумфом тільки російського імперіалізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу й культури. Навіть з становища державної великоруської народности, не тільки — з становища всього східно-славянського, чи ще ширше — всього славянського світу, його гармонійного розвою, його свобідного і дружного поступу вона не принесла нічого особливо цінного. Навпаки, з становища великоруського навіть, не тільки „руського“ взагалі, — або становища східного Словянства, краще сказавши, може б було ліпше, як би день 27/VI не приніс з собою того вікопомного тріумфу.

І тим пояснюєть здержливе становище до нього правдивих приятелів поступу і свободи.

Друковано в Л. Н. Вістнику 1909 р. кн. VI. За сю статю Л. Н. Вістник був покараний грошевою карою.

Шведсько-український союз 1708 р.

Союз Мазепи з Карлом XII був довершений в критичний для російського правительства момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту. Для Московщини стало питанням бути або не бути—запобігти наслідкам сього небезпечного союзу, що міг дати шведському королеви нову, незвичайно сильну і для неї в високій мірі небезпечну операційну підставу. Цар Петро і його помічники зрозуміли, ся. Вони розвинули незвичайну енергію, нестримну в помыслах, неперебірчиву в засобах, щоб паралізувати українську суспільність і народні маси та відвернути їх від гетьмана і розпочатої ним політичної комбінації. Перед усім вони вважали потрібним якомога дискредитувати в їх очах самого гетьмана і зазначену ним політику. Постарались можливо зогидити її для українського громадянства, збезчестити як найгірше. І разом заходилися відстрашити людність, стероризувавши виливами всеї можливої ярости на всіх причастників сеї нової політики, яких тільки могло дістати до своїх рук московське правительство.

Вчинок Мазепи, його перехід до шведського короля і союз з ним заходить ся воно представити чимсь незвичайним, нечуваним, ділом незмірно підлим і плюгавим. Дарма, що при иньшій нагоді той же цар Петро пошив у зрадники разом з Мазепою всіх иньших гетьманів, його попередників. Мазепа, значить був таким як і вони. Тоді Петро зробив виняток тільки для Хмельницького, але се була честь Хмельницьким не заслужена, бо і він, по признанню сучасних московських політиків, не тільки поступав, а й говорив „какбы измѣною“. Всі гетьмани були „измѣнниками“ з становища московської політики; вся українська політика була одним неустанным „воровством и измѣною“ з становища московського централізму, з яким вона боролася весь час. І гетьман Мазепа з своїм союзом з шведським королем против централістичної політики царя Петра був тільки вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини, і ближше ще — І

традицій давнійшого союзу з Швецією в інтересах забезпечення самостійності України.

Але тепер московському правительству не час було підносити сю сторону. Вчинок Мазепи розмальовувано яко мога різше, крикливіше. Прирівнювано не більше ні менше як до Юди, предавшего Учителя. Не вдоволивши ся церемонією повішення in effigie і всяких знущань, Петро уряджує ще акт церковного анатемовання, котре мали перевести зараз же, по горячим слідам, українські єрархи, приклонники гетьмана, повні пієтизму для його заслуг перед українською церквою. Укладаєть ся на се спеціальна церковна служба! Імя Мазепи вносить ся в церковний обряд анатемовання єретиків церкви! З сього найзаслуженійшого з-поміж гетманів протектора православної української церкви, української школи й культури цар робить „богоотступника“, тайного католика, що збираєть ся на Україні завести католицтво чи унію!

І українські єрархи з царського наказу скребуть теж послання до народа, оповіщаючи, що всі хто пристає до Мазепи і Шведів, а відстає від царя, тим самим відриваєть ся від церкви православної. Мазепі піддають ся заміри „поработити паки сей малоросійській народъ подъ древнее ярмо польское и церкви божіи лишить благочестія и привесть въ унію“.

Вдаряють ще раз в демагогічні струни, закидаючи гетьманови всякі „озлоблення і тягости“, починені українському народови, самовільно заведені арени і податки, не для потреби військової, а для свого особистого збогачення, а цар з емпазою хвалить ся „непостыдно“, „что некоторый народ подъ солнцемъ такими свободами и привиліями и легкостію похвалятся не можетъ, какъ по нашей царскаго величества малоросійській, ибо не единого пенязя въ казну нашу во всемъ Малоросійскомъ краю брать мы не повелѣваемъ, но милостиво ихъ призираемъ съ своими войски и иждивеніи Малоросійській край, святыя православныя церкви и монастыри и города и жилища ихъ отъ бусурманскаго и еретическаго нашествія обороняемъ“.

Суспільність не знайшла у себе досить критицизму супроти всіх отсіх запевнень, супроти всіх обвинувачень і погроз, які кидали ся не тільки з боку царського, а і з боку нового гетьмана та його старшини, і навіть з боку української церкви. Особливо важну і сумну роллю відіграло тут духовенство,

ставши послухним знарядом царської політики. Се ж були представники національної церкви, які столітньою боротьбою за її права, за культурне і національне подвигнення народу, і вірним стоянням своїм при народі придбали його довіру й пошану. Правда, супроти деморалізаційних впливів московських милостинь, ласк і „опал“ вони вже і в другій половині XVII в. в значній мірі стали тратити свою моральну чистоту; але се ще не проявляло себе так помітно. Аж катастрофа 1708/9 рр. була переломом, коли українське духовенство (особливо вище) рішучо розриває з поважними традиціями національної церкви, зраджує їм і стає послухною службою царського правительства.

Без тіни опозиції, тероризоване гнівом царським, виконує воно всі суворі, нехристиянські забаганки царя для огидження особи Мазепи і відстрашення народу від нього. І те що говорило ся, писало ся, робило ся духовенством в сім напрямі, мусіло робити сильне вражіння на уяву народу.

Великий майстер в терорі, Петро вмів налякати українську суспільність і український народ сильно, смертельно, до повної нестями!

Невважаючи на ту тривожну воєнну атмосферу, в якій жила, виростала і формувалась українська людність Гетьманщини, вона в питаннях особистої свободи і незайманості особи, по теперішньому кажучи, була дуже дражлива. Природженна м'якість характеру, неохота до суворих, кривавих розправ лучила ся з конституційними ідеями польського устрою. А він був дуже ліберальним в питаннях особистої свободи і недотикальності. Розуміється, сей лібералізм прикладав ся до привілегованих верств тільки; але суспільність українська перешла власне через поняття сеї привілегованості.

Суворі форми московського режиму — батоги, тортури, заслання в Сибір робили страшне вражіння, знеохочували і тероризували.

Але все те, що діяло ся досі, від часів руїни, ще було нічим в порівнянні з Петровими репресіями. Палення, нищення, масові убийства — непотрібні, безцільні, в стилі середньоазійських „бичів людства“; суворі, вишукані форми карання смертю; тортури, бите на смерть за найменшим підозрінням, без всякого приводу навіть — все се сипнуло в такій мірі, що зовсім приглушило суспільність. Спалення, знищення, спустошення Батурина, де побито старих і малих, не милуючи нікого. Погроми міст і міст і містечок, які вважано потрібним

покарати за нїби виявлену ними прихильність Мазепі і Швед-дам. Огидні езекуції в Січі, де після присяги безпечности, аложеної Запорожцям, по словам кошового, „голови луплено, шию до плахи рубано, вѣшано й инѣ тиранскіє смерти задавано, мертвыхъ из гробовъ многих не тїлко товариства, но и чернецовъ откопувано, головы онымъ утинано, шкуры луплено и вѣшано“.

І поруч сих масових убійств неустанні прояви московської „жесточи“ над поодинокими особами з старшини, з козацтва, з поспільства, без всякої розваги і здержливости чинені всякими агентами московської влади, згідно з загальною інструкцією царя — ніяк не тратити часу на процесові формальности і кореспонденцію. Допити і кари над Мазепинцями зі страхом і трепетом згадували ся потім ціле столітє в українській суспільности.

„Премногі старшини і значні козаки“ — писав по живій традиції автор Історії Русів — „запідозрені в прихильности Мазепі, тому що не прибули на військову раду для вибору нового гетьмана, вишукували ся по домах і віддавали ся на різні езекуції в місточку Лебедині, коло Ахтирки. Езекуції сі були звичайного Меншиківського ремесла: колесувати, четвертувати і на паль вбивати, а вже що найлекше, за іграшку уважане — вѣшати й голови рубати. Вини шукали в признаннях, і певним способом для сього вважало ся тоді загальнохвалене „таїнство“ — тортури, котрих догмат звисний і досі з сього російського прислів'я: „кнут не ангел, душі не вийме, а правду скаже“. І переводжено їх з усею акуратністю, по законам соборного уложенія, себто степенями і по порядку: батогам, кнутом і шиною, то значить розпаленим зелізом, водячи його потихеньку і помаленьку по тілам людським, що від того кипіли, шкварили ся й надимались. Хтє пройшов одну пробу, ішов на другу, а хто всіх їх не витримав, то вважав ся за певне винним і йшов на смерть. Згинуло таким чином людей, що не могли витерпіти тих проб тортурних, до 900 люда. Число се може й побільшене, але судячи по кладовищу відлученому від християнського і звисному під назвою Гетьманців, тїба міркувати, що закопано їх тут чимало, навіть дуже“¹⁾.

Всі оті способи вражіння, вжиті Петром і його помічниками, і особливо кривавий, нестримний терор, практикований

¹⁾ Історія Руссов с. 212—3. Про сю традицію замітка Єфименка в К. Старині 1884, IV: Могили гетьманцевъ въ Лебединѣ.

ними, зробив своє. Суспільність, народ не здобули ся на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження Мазепинщини. Мазепа став для народу „проклятим“, завдяки церковній анатемі, і таким зістав ся в народній традиції. „Проклятий Мазепа“, „превращий Мазепа“, „пес Мазепа“ се епітети новіших варіантів пісень, що в першій редакції титулювали його „вельможним Мазепою“. Прищипила ся офіціальна характеристика — що Мазепа все зробив не з любови для України, а „для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинил“, як запевняв цар у своїх маніфестах. Що се був узкий егоїст, в яким кінець кінцем відізнала ся натура польського пана і привела його до пляну вернути назад Україну під Польщу, з тим щоб самому стати в ній „самовластным князем“.

В народніх масах Мазепа ніколи не був популярний, як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського правительства, пильний виконавець царських велінь, що так важко упадали на Україну. Се правда. Краще знати і цінити його могли представники старшини, духовенства інтелігентських кругів, що перед самою катастрофою розсипали гоїні і не зовсім незаслужені компліменти *divinitus electo, dato, munito patri patriae, ecclesiae defensori, belli et pacis artium cultori et patrono*¹⁾. Але спільники його замислу, які вірні зістали ся його політиці, згинули за границями, відірвані від суспільности, неспроможні впливати на неї, передати їй свої ідеї й пляни. Все ж иньше присіло і вирікло ся і їх і Мазепи від московською грозою, і Мазепа на довгі часи зістав ся при тих атестатах, якими наділило його московське правительство і його прислужники. Даремно шукали б ми в тих часах по-за кореспонденцією Мазепинців якихось сильніших проявів спочуття Мазепі і Мазепинському епізоду.

Розуміється, автономистські змагання не загинули зовсім на Україні. Петрів терор, що правда, дуже сильно перебив свободолюбні „умоначертанія“ України; старшинські круги „поразумнішали“ по ній відразу і запобігливість їх перед правительственными сферами зросла незмірно. Але як показує хоч би випадком відкрита Капнистова місія 1791 р., і пізніше не перевели ся на Україні люде, які хотіли вирвати ся „з московського ярма“ за помічю котроїсь иньшої, конкурентної держави.

¹⁾ „Богом избраному, дарованому, утвержденному батькови вітчизни, оборонцеви віри, военных і мирних уміlostей творцеzi і протектору“. Напис на присвяченім Мазепі київським академічним плякаті 1708 р., гравірованим Галяховським.

Не знаємо, як ставилися до Мазепи й його політики такі спадкоємці мазепинських ідей в XVIII в. Але загалом треба сказати, що відносини пізніших поколінь української суспільності до нього не були прихильні. Ставлячи ся навіть з певною симпатією до самого Мазепи, як жертви московської огиди, вони не відважались узяти в оборону його політичного акту. Навіть анонімний автор „Історії Русів“, різко осудивши московське правительство за суворі кари над Мазепинцями, не постаєв ся скільки небудь симпатично до Мазепинового замислу. Для нього се „гнусный умысел“, „рожденный адскою злобою“. І тільки новіша історіографія, трактуючи українсько-шведський союз 1708 р. не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви, в зв'язку з тодішньою ситуацією і в світлі історії автономних українських змагань, — починає ставити ся до Мазепи й інших діячів цього епізоду більш об'єктивно, без упереджень і неохоти, нагнаної двістілітнім офіціальним проклинанням його.

З такою зміною відступає на задній план особисте становище Мазепи в сьім епізоді, його індивідуальні прикмети й особисті мотиви, що займали попередні покоління белетристів й істориків, і наперед виступають об'єктивні моменти історичного процесу.

Інтересно, розумієть ся, оцінити міру особистого впливу Мазепи на сей поворот української політики, і його особисте становище в ній, але се річ вповні другорядна. Ми не маємо для сього матеріалу, і з сим можна мирити ся. Важніша сторона — роль суспільності і ті загальні мотиви й перспективи, які вели її. Навіть те, що ми знаємо досі — хоч би з оповідання Орлика в його звіснім листі до Стефана Яворського, показує, що старшина була настроєна дуже активно, і грала роль чи не головну.

Вона рішучо бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахувати ся з можливістю, що коли він сам не стане на чолі сього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, против царя і против Мазепи, і противставить Мазепі иньшого гетьмана. Знаючи, як народні маси роздражені на московське правительство і на гірного царського прислужника, Мазепу, за всі тягари, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусів уважати ситуацію незвичайно небезпечною для

себе. І коли обставини склали ся так, що баянсувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, — гіркою потребою, а не актом свобідного вибору. Се могло бути для нього прикрим примусом, *duca necessitas* з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну — і на загальну ситуацію політичну.

Для української старшини в тім моменті було певне питання чести супроти старих традицій української політики. З незвичайною докладністю повторяла ся ситуація з-перед півстоліття. Шведський король знов виступив грізним ворогом короля польського і царя московського: розгромив Польшу, як у 1650-х роках, і грозив погромом Москві. Все що плянувало ся правительством Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спадало як моральний обов'язок на його потомків, старшину 1700-их років.

Всі інші політичні комбінації, видвижені козацькою політикою — союз з Москвою, союз з Польщею, союз з Кримом, союз з Семигородом, союз з Турцією — не оправдали себе. Тим більше принуки було для покоління Мазепи випробувати ще сю комбінацію — союз з Швецією, не доведений до кінця і не скомпромітований попередніми поколіннями, а тепер висунений знов на порядок дня політичною ситуацією.

Недавно опубліковані шведські акти 1654—8 рр.¹⁾ кидають багато світла на перший союз України з Швецією і багато дають розуміти в союзі 1708 р., виясняючи старі традиції української політики на сім пункті.

Українське правительство, заводячи переговори з Карлом X, мало на гадці оперти ся на Швеції головно против Польщі і бажало, щоб Швеція, принаймні до якогось часу, не загострювала своїх відносин до Москви „без важних причин“ та не вводила Україну в конфлікт з московським правительством. Хмельницький не хотів випускати з рук тільки що склеєний, такими довгими заходами до кінця доведений свій союз з Москвою, не використавши його відповідно. Перспектива боротьби на два фронти — против Польщі і Москви, здавала ся йому трудною і небезпечною в дану хвилю.

¹⁾ В Архиві Ю. З. Р. ч. III, т. VI, 1908.

Але союз з Швецією — державою далекою, яка через те не страшила ніякими мішаннями у внутрішні українські справи, ані претензіями на українські території, великий гетьман за всім тим вважав настільки корисним, що не вагався в виборі. Коли б все таки обставини привели Швецію до війни з Москвою, Хмельницький обіцяв зістати ся по стороні шведського короля, вже в переговорах 1654 р. Свої кампанії з Польщею, почавши від р. 1655, веде він по вказівкам шведським, в порозумінню з королем, і на домагання московського правительства, щоб союз з Шведами був розірваний, відповідає рішучою відмовою.

З свого боку шведське правительство докладає всіх старань, щоб до решти еманципувати Україну від московських впливів і рішучо відвести її від Москви та напустити на неї. Шведським послам поручається, з одного боку, вияснити Хмельницькому і старшині, що їх союз з Москвою по доброму не скінчить ся. Вільний устрій український органічно противний московському, і „Москва не може стерпіти вільного народу“. Вона не зносить свободи ні у себе, ні у своїх сусідів, скинчить скасуванням всіх українських свобод. Династичні традиції московські домагають ся інкорпорації всіх колишніх володін династії. Москва не заспокоїть ся, поки не опанує вповні Київ, Волини, Галича!

З другого боку від Швеції обіцяють ся все добре. Вона забезпечує Україні повну самостійність і незалежність. Помітивши, що на Хмельницького і старшину зробили зле вражіння шведські заміри забрати собі дещо з західньо-українських земель, бо українські політики стояли на принципі удержання цілої етнографічної території — аж по Вислу, король поручає запевнити, що за Україною будуть полишені всі ті землі, які українське правительство захоче за собою полишити. Крім того до України може бути прилучена ще частина земель білоруських, щоб тим способом забезпечити зносини з Швецією певним комунікаційним поясом, а між Москвою і Польщею поставити такий шведсько український буфер. При тім Швеція брала на себе обовязок боронити Україну, її свободу і незалежність від всяких можливих ворогів¹⁾.

Се була справді незвичайно корисна для України комбінація, якби Швеція удержала ся на своїй політичній позиції й далі вела з такою ж енергією свою екстензивну політику. Але

¹⁾ Інструкції 1658 і 1659 і порсунські пункти 1657 р. — І. с. ч. 63, 94, 113.

напад Данії відтягнув її в иньшій бік, Карло X умер слідом. Швеція була вичерпаня, гору взяла політика обережна. Трактати з Польщею і Москвою 1660 і 1661 р. зліквідували широкі пляни останніх літ, і Швеція взяла на себе навіть обов'язок впливати на помирненнє України з Польщею. Шведська комбінація пропала для української політики на довгі літа. Але пам'ять про неї не могла згинуті в політичних кругах України, і коли внук Карла X почав війну з Польщею і Москвою разом, як його дід, — се не могло не відновити традицій шведсько-українського союзу.

Славна хартія 1710 р., що служила виразом ідей і змагань мазепинської старшини, ставила в тісну і безпосередню зв'язь сей новий союз Мазепи і Карла XII з старим союзом з-перед п'ятидесяти літ, коли „вічної пам'яті Богдан Хмельницький за по помічу божою і необоротною підмогою пресвітлого короля Швеції безсмертної і славної пам'яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і війська Запорозького і своїм гострим розумом, печаливістю і великодушною працею визволив з неволі польської військо Запорозьке“. Повстаннє Мазепи против Москви вона становить як останнє огниво в нерозривнім ланцюху виступів „війська Запорозького“ за свої „свобідні права“ против атентатів московського централізму.

В иньшій, невиданій ще „Короткій виводі причин, якими Україна з військом Запорозьким побуждена або властиво змушена була вийти з московської протекції“¹⁾, по духу і формі дуже близькій хартії 1710 р., Мазепинці так викладають сі причини:

- „Явно мусить бути ледви чи не цілому широкому світові, як народ Руський і військо Запорозьке, бувши під властю держави Польської, обтяжені ріжними кривдами в вірі, правах і свободах своїх, для оборони своєї і привернення свободи натуральним правом пімсти хопили ся зброї на кривдників, і Бог, справедливий местник кривд, не тільки поблагословив їх нечисленними перемогами, але й привів народ сей в давню його свободу, скинувши з нього ярмо неволі. На сповненнє того подвигнув він ревного оборонця прав і свобод своєї вітчизни, предоброго вождя славної пам'яті Богдана Хмельницького, і той за божою помічу, зєднавши сили свої з Кримом, про-

¹⁾ Шведський державний архів, копія з збірки покійного Н. Молчановського.

мислом і сильним духом своїм відважно виступаючи проти Польщі, добив ся, що держава Польська мусіла відрікти ся на віки всеї України обох сторін Дніпра і відступити в козаچه володіння, границею її означивши в трактатах ріку Случ.

„Так скинувши з себе ярмо польське, Україна з військом Запорозьким стала народом вільним, свободним від усякого чужостороннього пановання і жила по законам своїм, заховуючи тільки в цілости давнійше уложений звязок оружний. Але й Кримська орда, нарушивши умову, під покровом помочи й приязни почала долягати та з початку потайки, а потім і явно почала забирати в неволю та грабувати жінок і дітей, а далі й самих козаків. Тоді Україна, натерпівши ся стільки клопотів з кримського боку і далі вже терпіти не можучи, з тим своїм вождем Богданом Хмельницьким і всім військом Запорозьким здала ся на обіцянки московські і з доброї та непримусованої волі, вважаючи на спільну віру православну, піддала ся під московську протекцію. Одначе поставила такі умови, закріплені договором і стверджені присягою: правительство московське обов'язуєть ся на вічні часи заховувати й обороняти військо Запорозьке і народ свободний Руський при їх правах, законах і свободах непорушно; землі українські не сміє прилучати до володінь своїх і сусідам не позволить нарушити цілости їх; війну чи оборону чи заціпну против спільних ворогів обох держав мають сі держави¹⁾ вести спільно і одна другій помагати.

„З того часу і до нині протягом довгого ряду літ своїм коштом, без усякої грошевої підмоги служили ми пресвітлим царям московським вірно і непохитно, против усіх ворогів відважно виступали і сміливістю своєю стримували всю силу кримську.

„Скільки разів Татари без усякої перешкоди пустошили в державі Московській аж до Калуги, поки Україна і військо Запорозьке не прийшли до унії з Москвою та грудьми своїми не стали забором для земель московських від нападів татарських! І поза тим при різних ударах фортуни скільки разів давали ми докази своєї відваги і вірності! Та замість вдячності і доказів пошанівку за такі вірні служби, за кошти воєнні в них до останньої руїни нашої, за нечисленні вчинки героїські і криваві подвиги воєнні — все пильновано відплатити нам злом за добро.

¹⁾ Себто Московщини й України.

„І так від початків нашого свободного переходу під ту протекцію, видячи військо Запорозьке, яке воно до війни завзяте, а народ руський відважний, в війнах вирощений, а притім ще в сусідстві на поготові має сили татарські, — не-устанно всякими способами і штуками нечуваними силкувалося (правительство московське) яко мога права наші і вільности скасувати, військо Запорозьке викорінити, імя козацьке на віки знищити, а городи й міста по всій Україні під свою власть забрати. Так і по нинішній день пильнує воно свого заміру, і тепер силкується здійснити свої нечестиві бажання що до України — тому всьому було і тепер є багато ясних вказівок і доказів. Минувшину переходити не дозволяє брак часу — коротко вияснимо тільки те, що змусило покійного преславного гетьмана Мазепу з військом Запорозьким і народом Руським взяти ся за зброю для оборони від Москви прав своєї вітчизни і вольностей своїх.

„По перше — преочевидне порушення Москвою прав і вольностей наших видне з того:

„Коли славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з усею Україною і військом Запорозьким прийшов під протекцію москowsьку, тоді було забезпечено трактатами з Москвою, що границі уставлені трактатами з Польщею мають зівставати ся ненарушені. Та (московське правительство) не постидало ся сьогобічну Україну, від ріки Случи до ріки Дніпра, перевівши тубильців в свої кольонії, так звані слободи, назад віддати в володінне польське, без відома гетьмана і війська Запорозького укладаючи вічну згоду з Поляками. Не личило Москвитини робити такого нечестивого вчинку, бо-ж він на святощі і душу свою присяг бороняти цілости границь України. Але своїм зрадливим замислом зважив ся він розділити Україну, хоч її цілу, з обох боків Дніпра, не здобув ні грошима ані силою збройною, але дістав під протекцію з доброї воли прилучену, задля одности віри. І не тільки се зробив він по якимсь часі, але й тепер, коли другим разом військо Запорозьке визволило сьогобічну Україну з власти польської, завдяки великодушному запалови полковників своїх Самуся і Палія, і зєднало обидві часті України під одним регіментом гетьманським, по давньому звичаю, — (правительство московське) підтримувало Поляків в надіях на відступлення України. Нарешті ж і кріпость Білу Церкву, здобуту від Поляків промислом тихже полковників, обсадило своєю залогою та силоміць віддало в розпоряження їх (Поляків).

„Друге — ще за життя Богдана Хмельницького ріжними лестощами виманило собі московське правительство право

ввести свою залогу воєнну до Києва, для охорони тамошніх святинь, з тим, що начальник залоги не буде мішати ся в воєнні справи війська Запорозького ані не буде присвоювати собі якихось прав до Києва і людности його. Але по смерті Богдана Хмельницького, коли за свободною волею і вибором прийняв клейноди гетьманські син його Юрій Хмельницький, — Москва, ведучи війну з Поляками, зробила в Києві склад припасу і всяких знарядів військових. Для охорони його та для більшої безпеки від нападів польських відновила верхній город київський і там посадила свого начальника московського. А той начальник московський під ту ж пору, примноживши собі війська, присвоїв собі титул воєводи і незаконно прибрав права не тільки в Києві, над мешканцями його, але і по цілій Україні до порядкування справ громадських та як би другий гетьман і абсолютний володар розпростер свою деспотичну власть, против договорів і постанов ствержених присягою.

„По третє — московське правительство, ріжними обіцянками заманивши в Московщину Брюховецького, против прав і вільностей наших та трактатів, потайки, без свободного вибору, надало йому уряд гетьманський і доти відти не випустило, поки не позволив Москві зайняти своїми залогами всі українські міста і ввести туди своїх управителів. Свобідний народ, не при звичаєний терпіти таких беззаконностей, винищив сі залоги збройною силою. Але в кріпостях: Переяславі, Ніжині і Чернигові власть московська так зміцнилася, що і тепер коменданти московські не перестають чинити людности тих полків ріжні кривди. В статях же Богдана Хмельницького не дозволено вводити залоги в Україну...“

Тут кінчить ся „Короткий вивід“. В подробицях, в хронології, як бачимо, немало тут побаламучено. Правдоподібно, люде писали з памяти, не маючи актів, джерел, дат. Та се не так важно — важна перспектива, в якій представляв ся Мазепинцям розвій подій, розвій відносин України до Москви, що мусів привести їх до розриву з Москвою. Безпосередні ж причини конфлікту резюмують ся в таких словах Харті:

„Правительство московське задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою власть, права і вільности наші покасувати, військо Запорзьке на Низу Дніпровім викоринити й саме ім'я його на віки вигладити“.

Се тільки схема, як бачимо. Може бути, що архивальні

пошукування додають до неї подробиць, фарб, вияснять, як переломлювалися враження від практики московського режиму в свідомості й представленню різних груп суспільності і різних членів старшинської верстви — хоч, сказати правду, надій на це не дуже багато. В переважній частині, правдоподібно, ця інтимна сторона згинула для нас безповоротно. Більше надій на зверхню, формальну сторону: може власть ся знайти формулу шведсько-української умови 1708 р., її подробиці, пляни практичного переведення — повніше представлення того, що поки що міститься в коротких формулах пізніших актів (1710—1 рр.):

„Україна обох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом Малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння“.

Союзні держави „ні під претекстом освободження її, чи опіки над нею, чи під яким небудь иньшим не мають претендувати на абсолютну власть над Україною й військом Запорозьким, ні на ленну залежність, чи якусь підвласність, ані не мають брати з неї яких небудь доходів“.

„Не мають забирати собі чи обсаджувати своїми залогами кріпостей українських, які були б чи зброєю чи трактатами здобуті від Москви. Не мають ставити нових укріплень в землях українських ані иньшим дозволяти.“

„Мають Україну содержувати в цілості і иньшим не дозволяти якимсь чином її гнести. Цілість границь її, непорушність вільностей, законів, прав і привілеїв її свято мають заховувати, аби Україна вічними часами свобідно тішила ся своїми правами і вільностями без усякого ущербу“ і т. д.¹⁾

Се все те, про що, без сумніву, договорювалися українські старшини з шведськими послами в 1658 р. і що через п'ятдесят літ знову хотіли здійснити за помічю шведського короля, на підставі союзу, укладеного з Карлом XII гетьманом Мазепою:

„Пішов він слідами попередника свого славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, його величества теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч для знищення сил польських“, — каже Хартія.

¹⁾ Інструкція послам до Оттоманської Порти 1711 р.

Провідним мотивом від українсько-московського союзу 1654 р. до сього шведсько-українського 1708 р. іде ідея власновільності, суверенності українського народу, так сильно виражена в Орликових споминах, в звіснім листі його до Стефана Яворського:

„Постановилъ былъ у себе съ намѣреніи — каже в них Мазепа — писать до царскаго величества благодарственный за протекцію его листъ и въ нем выписать всѣ наши обиды преждніе и теперешніе, правъ, волностей отнятіе, крайнее разореніе и предуготованную всему народу пагубу, а наконецъ приложить, что мы как свободныѣ подъ высокодержавною царскаго величества руку для православнаго восточнаго единовѣрія преклонились, такъ, будучи свободнымъ народомъ, свободныѣ теперь отходимъ, и за протекцію царскому величеству благодарствуя, не хотимъ руки нашей на кровопролитіе христіанское простирать, но подъ протекцію короля шведскаго совершеннаго нашего освобожденія будемъ ожидать“.

Перед сею тяглістю традицій відступали на другий план особисті прикмети, мотиви, рахунки діячів. Комбінація, яку насували обставини міжнародньої політики, мусіла бути використана для розв'язання національної проблеми. Се було переконання старшини. Традиції й заповіді поколінь могутно кликали до сього всіх тих, хто не закрив душі своєї для впливів сих традицій і заповітів. І вони пішли.

Пішли ризкуючи житєм, здоровєм, маєтком, спокоєм і добробутом своїм і своїх близьких. Проміняли достатне, богате жите у власти й пошанівку на гіркий хліб вигнання, на тортури і заслання в сибирські нетра. Ім'я своє віддали на безславе і догану, серед своїх же земляків.

Але нині настає час об'єктивної оцінки сього епізоду, і сучасній історіографії кінець кінцем приходить ся повторити слова анонімного українського історика,²⁾ який при всій неприхильності своїй для особи Мазепи й особистих його мотивів, не міг поставити ся инакше як з глибоким спочутем до всього сього покоління вискателів національної правди, які б не були, вірні чи невірні, їх рахунки:

¹⁾ Основа 1862 кн. X с. 24—5.

²⁾ Історія Руссов с. 212.

„Остается теперь размыслить и посудить, что ежели по словам самого Спасителя, въ Евангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ — ежели всякая кровь проливаемая на земли взыщется отъ рода сего, то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа Рускаго, пролитую отъ крове гетмана Наливайка до сего дня, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей, и имѣлъ о томъ замыслы всему человѣчеству свойственные“.

Вийшло в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 92 (1909 кн. VI) — в юбилейній книзі присвяченій подіям 1708—9 рр.

„Мазепинство“ і „Богданівство“.

Кінець минулого року зазначився новим гаслом, новим „прапором“ вивішеним на російській Україні. Супротив полків „Мазепинців“, висліджуваних, або краще сказати мальованих на стіні ріжними спасителями російського отечества, вивішено штандар „Богданівців“, з поясненням, що ніхто як ся спасательна команда ще удержує в цілости російське отечество, яке давно б розлетіло ся при злочиннім попустительстві, що дієть ся з боку всякого начальства вище писаним „Мазепинцям“.

Штандар, розумієть ся, бутафорський, склеєний з газетних номерів „Кієвлянина“, і коментарі до нього такі ж бутафорські, вибрані з імпровізацій покійного Івана Олександровича Хлестакова і його приятеля Тряпичкіна. Але що намальовано на штандарі імя велике, тож воно навіть і в такій бутафорській обстанові може робити деяке вражіння, тому надуживання словного імени не повинне зістатись без відповідного прояснення. Тай память великого гетьмана має право вимагати від своїх епігонів, щоб вони оборонили її від хапання за неї ріжних брудних опричницьких рук.

З погляду сих опричницьких кругів виставлення імени Богдана против імени Мазепи як певного контрапункту має свою історичну традицію. І російське правительство, дорікаючи Українцям, мовляло, їх „измѣною“, до певної міри противставляло „зрадникови Мазепі“ і всяким иньшим українським „измѣнникам“ славного гетьмана, вірного, мовляв, і нічим з російського офіціального погляду несплямленого. Цар Петро в звиснім своїм рескрипті, відкладаючи на неозначений час вибір гетьмана по смерті Скоропадського, атестував усіх гетьманів як зрадників „окрім першого Богдана Хмельницького і останнього Скоропадського“.

Одначе треба рішучо сказати, що ся атестація видана була славному Богданови „оплошно и не справясь съ дѣломъ“.

З становища дійсної історичної правди, коли не дуже заслужено Мазепа попав в ролі класичного представника українського іредентизму, чи його історичного шахіст-а, то вже зовсім абсурдним стає протиставлення йому Богдана, як представника московської лояльності.

Мазепа в дійсності не був ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму. Маємо в нашій історії представників української державної ідеї, української самостійності і окремішності далеко різше і сильніше виражених. У Мазепи до сього не було ні трагічного завзятя Дорошенка, ні безмірної витривалості Орлика, а окрім того всього просто таки — він за довгий свій вік не встиг нам себе показати з сього боку!

Що таїв він в таємних скритках своєї душі, се зісталося закритим для нас. На зверх — він плів за течією московського централізму, на буксірі московської політики, і його різкий розрив з нею з сього боку нагадує фортель Бруховецького, котрий, переконавши ся, наскільки неможливим зробило його на Україні сервілістичне вислугування московському централізмові, також одної ночі з „найнижшого підніжка його царського величства“ перетворив ся в українського зрадника і автономіста і також поспробував гукнути експромтом à la Мазепа в його звісній пісні:

Не допустить гіркою муки
Матці своїй більш терпіти —
Нуте врагів, нуте бити!..

Чоловік безсумніву інтелігентніший, політик далеко тонший, Мазепа не доходив до таких грубих нетактів як Бруховецький. Але і він за своє гетьманство заробив тільки крайню непопулярність, п.осто таки ненависть народню, як „московська душа“, запроданець і підніжок московський. Тільки обставини і натиск старшини, найблизшого оточення, що вважало непростимим гріхом упустити сей момент, не використавши його для визволення України, змусили його в останній хвилі перекинути ся з царського служальця в оборонця української свободи „од того московського тиранського іга“.

Але і сей пізній і вимушений обставинами перелом хто зна чи вирятував би репутацію Мазепи у української суспільності: занадто він уже встиг себе скомпромітувати в її очах своєю політичною безхарактерністю, своєю податливістю на всі забаганки московської політики. Трагічну фігуру зробило з нього доперва само московське правительство, збравши на

його голову всі гріхи українського миру, проклявши його страшними клятвами як нечуваного злочинця, другого Юду, ворога християнства і православія, і що більше—зробивши з нього типового представника української „измѣны“, якою мовляв неустанно компромітували себе Українці. •

Супроти сеї „измѣны“ правительство царя Петра вважало себе на далі свободним від усіх обіцянок і обов'язань, які прийняло на себе перед Україною і не хотіло більше рахувати ся ні з якими правами і „древніми обиклостями“ українськими. Але тим самим воно неминучо будило почуте симпатії і солідарности до представників сеї „измѣны“ у всіх, кому були дорогі ті права і обиклості України.

Справді, се була рішуча зачіпка, „вызовъ“ з боку московського правительства, смілий і безоглядний, коли воно схотіло зробити ворогом православія і потайним католиком гетьмана найбільш побожного, — хоч-би й про око, але найбільш відданого духовенству, церкві, церковній культурі, найбільш заслуженого перед українською церквою, яким був Мазепа, більш ніж хто иньший з усього українського громадянства.

Коли воно рішилось кинути анатему на людину, що наповнила пам'ятками своєї побожности цілу сучасну Україну — се було небезпечно. Українське духовенство не спромоглось на протест і покірно сповнило волю царську — але почуте сього самого духовенства і всього громадянства не могло не бурити ся від такої наруги над найбільшим приятелем української церкви.

Проклясти останніми клятвами чоловіка, проголосити його останнім з людей за те, що він піддав ся натиску суспільної opinio і з московського служальця хотів стати оборонцем вільностей українських — се теж був „вызовъ“ більш рішучий ніж розважний. Українське громадянство мовчки прийняло його, і тим часом як офіціальні сфери валили клятви й лайки на голову „проклятого Мазепи“, воно в інтимнім житю своїм оточило пієтизмом гетьмана, проклятого за український патріотизм.

Тим часом як у покірній історіографії переходилиз книги до книги утерті фрази про „Мазепу не коварство“, з покоління в покоління росло спочуте і поважання до „великого патріота“, „великого гетьмана“, опоганеного і проклятого за те що по своїй розумінню хотів добра своєму „малоросійському отече-

ству" — або як висловив ся типовий представник українського суспільства, автор „Історії Русів“ — „искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы всему человечеству свойственные“.

Писав се чоловік Мазепі як людині не прихильний, і взагалі погляди на Мазепу як на людину зістали ся не похвальні і не приятні. Але як історичний діяч, як ідея — він був оточений високою почестью: старшинські, інтелігентські і півінтелігентські дома закрили ся портретами проклятого гетьмана і українські патріоти в інтимних писаннях складали високу шану його пам'яті.

І так, як бачимо — „мазепинство“ для означення теперішніх ревнителів „малоросійського отечества“ — назва досить таки випадкова, котру з історичного становища можна б приймати тільки смх махімо грапо salis, з великими оговорками.

Мазепу зробили українським героєм, представником українського патріотизму тільки урядові нагінки на його ім'я і на його пам'ять, наперекір фактам і дійсним поглядам і настроям українського суспільства. Всякі дальші заходи коло того щоб зогидити се ім'я, окрити його соромом і жахом, як символ української „измѣны“, тільки незмінно далі утверджатимуть і ширитимуть пієтизм до нього і культ його, як представника всього того, що непомірковані спасителі російського єдинства підтягали і підтягають під понятє української „измѣны“.

З історичного становища для всього того, що останніми часами злобно прозиваєть ся „мазепинством“, можна б знайти назву більш відповідну, підшукати йому патронів ідейно більш підхожих.

Фактів „державної зради“ в властивім того слова значінню за сучасними „Мазепинцями“ панове спасителі Росії досі не знайшли й не знайдуть мабуть ніяких. Всі темні натяки на якісь мовляв невідомі джерела, з яких черпає свої засоби сучасний український рух в Росії, не виходять по-за злодійські недоводки, так само як і балачки про „японські мільйони“, котрими мовляв підперто революційний рух серед російського громадянства в 1905 р. Заводити ж мову про заграничну ініціативу в поширенню українського руху після того як саме ж російське правительство, наприклад, свідомо змусило заграничні видання переносити ся на російській ґрунт своїми митовими став-

ками — можна хіба тільки перед зовсім неосвідомленими людьми ¹⁾).

Ну а для всього того що зістаєть ся по за тим — для пієтизму нашого до дорогоцінних скарбів переданих нам нашою історичною долею: до нашої мови, до нашої своєнародної культури, до наших історичних традицій, до почуття нашого обов'язку пред нашим народом і нашою країною, до свідомости нашої повинности не закопати в землю таланти нам передані ними, а приростити їх і передати примноженими поколінням грядучим — до всього сього імя Мазепи може підходити як імя мецената української культури, як патріота свого рода. Але так само, і ще з більшим правом сі прояви українського патріотизму можна вінчати й іменем Сагайдачного і Хмельницького, Дорошенка і Апостола.

А вже зовсім куріозом буде противставленне Хмельницького Мазепі немов двох полюсів українських настроїв, яке власне дозволили собі різні землячки, присвоюючи собі назву Богданівців в піку Мазепинцям. Як відомо всякому обзнайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономист, але й доста свідомий носитель державної української ідеї. Стрівши ся з першими реальними проявами московського централізму, він був незвичайно збентежений ними і став в рішучій опозиції московській політиці. Ухиляв ся від спільних операцій з московськими військами. Відмовляв українські міста (в Галичині), аби не піддавали ся на московське імя — щоб не дати приводу Москві до претензій на західню Україну. Різко, „кабы измѣною“, відзивав ся перед московськими агентами про політику московського правительства, а в кружку ближших своїх повірників не таїв ся ще з гострійшими висловами, і рішучо говорив перед старшиною, що з Москвою треба розірвати і шукати собі иньшої протекції й помочи.

Знаємо також, що на словах се не кінчило ся, що Хмельницький, переконуючи ся в неприхильности московського правительства до української автономії, шукав опертя у иньших держав і нарешті спинив ся на ідеї тісного союзу з Швецією.

Акти недавно видані київською археографічною комісією виявили з повною докладністю розвій політики

¹⁾ Маю сам прецікаву відповідь російського уряду, де на аргументи против незаконного наложення високого мита на заграничні українські видання воно оправдуєть ся власне тим, що се піднесе книжну українську продукцію в Росію!

Хмельницького в сій сфері. Показали, як він з початку думав погодити свій союз з Швецією з протекцією московською, а далі — коли московська політика (замирення з Польщею) вийшла в повну суперечність з політикою Швеції й Хмельницького (рішучої боротьби з Польщею), — і Хмельницький і його старшина рішаєть ся йти з Швецією до кінця, хоч би прийшло ся розірвати з Москвою до решти і помагати Швеції против самої Москви.

Розпочата з 1657 роком спільна кампанія України, Швеції й Семигороду против Польщі була повним фактичним розривом політики української й московської, повною емансипацією України від Москви. Тісний союз України з Швецією, котрим забезпечала ся повна політична незалежність України, був приготований ще за життя Хмельницького і тільки сформулований остаточно по його смерті.

Мазепина кон'юнктура таким чином тільки навязувала на ново нитки політики великого гетьмана. Богданів союз з Швецією зістав ся нереалізований в своїм часі, бо напад Данії змусив Швецію залишити свої агресивні плани супроти Польщі і згодом замирити ся з нею. Спільна ж боротьба з Польщею була власне першою підставою проєктованого шведсько-українського союзу — тільки в дальшій пляні він звертав ся також против Москви. Коли Карло XII, розгромивши Польщу, звернув свою зброю против Москви, і чи то безпосередно від нього чи від його польських партизанів (перші стадії зносин Українців, з Шведами і тут досі ще не розсліджені) стали виходити заклики до Українців, аби скористали з сеї нагоди і звязавши ся з Шведами скинули з себе московську зверхність, — се був немов поклик до продовження політики Хмельницького, до діла і традицій славного освободителя України від іга лядського.

Так зрозуміли се в кругах старшинських, на дворі Мазепи — в тій сфері, під натиском котрої старий гетьман кінєць рішив ся на свій останній крок. В записках Орлика читаємо спомини, як старшина нагадувала Мазепі честь і славу Богданову, за те що він визволив Україну від Польщі, і грозила вічними прокльонами Мазепі, коли він упустиє сей момент, не визволивши України від Москви.

В хартії Орликового вибору на гетьманство і так само в цікавій декларації, віднайденій в шведських актах пок. Молчановським, де з становища Мазепинців виясняєть ся історія їх розриву з Москвою, — союз Мазепи з Швецією виразно вважаєть ся тільки поновленням союзу Хмельницького

з дідом Карла XII. Мазепа „пішов слідами попередника свого славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, його величества теперішнього тезоіменним дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч, відповідну для знищення сил польських“.

І ми можемо дійсно вірити тому, що Мазепа і його кружок, входячи в союз з Карлом XII, вважали себе зовсім широким іншим як тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського.

Богдан Хмельницький таким чином ніяк не надає ані на противставника Мазепинцям ані на історичного патрона новітніх спеціалістів в нищенню українського сепаратизму. Не знайдуть вони взагалі ніякого чесного і шановного історичного українського імені, котре могли б дійсним правом могли взяти в патрони собі.

Не дурно цар Петро зачислив в „измѣнники“ всіх українських гетьманів, з незаслуженим виключенням Хмельницького і більш заслуженим виключенням Скоропадського, сього „гетьмана дурного“, кажучи словами Шевченка, котрого й на гетьманство призначив цар Петро в тій надії, що він як чоловік недотепний і безхарактерний не підійметься на висоту національних українських домагань. З становища тісного централізму і унітаризму, на яким став цар Петро, всі українські люде, які не хотіли стати в суперечності народнім загальним домаганням, мусіли бути „измѣнниками“ — бо неминуно мусіли попасти в конфлікт з сим унітаризмом, що не хотів допустити „никакой розни и особаго нарѣчія“ не тільки в українській книжності, але так само і в українськім житю.

Де котрі на сім ґрунті попадали в гострі конфлікти з московською політикою. Інші записувалися в „зрадники“ і без усяких оказательств, через те що нарікали на московське правительство або не попадали йому в тон, хоч властиво не переставали бути щирими прихильниками державної зв'язи України з Москвою.

Ні вони ні все українське громадянство ні весь нарід український не хотіли за для сеї зв'язи зрікатися своєї національної фізіономії, історією вироблених особливостей місцевого життя, свого права і можливості його свободного розвивання. „Род

сицев, иже свободи хошет" — атестував українське громадянство найвірнійший прихильник Москви архієпископ Лазар Баранович щиро намовляючи московське правительство, щоб поступило українським змаганням до автономії.

Але московське правительство не хотіло попускати з своїх централістичних тенденцій, а українське громадянство теж не хотіло укладати ся на прокрустовім ложі московської політики — і попадало в „измѣнники“.

Без усякої потреби, коли дивити ся на се з становища чисто політичних інтересів Московської держави, але зовсім льогічно з становища крайнього „великорусского“ чи так званого „общерусского“ націоналізму, для которого „не было, нѣтъ и быть не можетъ“ ніякої української окремішности, однаково як у сфері політики, так у сфері культурній, письменській чи побутовій.

Тут відносини XVII віку до точки відповідають відносинам XX-го.

Коли нинішнє українство трактувати з становища державного, яке пильнує державної одности, а зовсім не одностайности, „единства“, а не „единообразія“, трівкого, певного і щирого державного звязку, а не зверхньої одноманітности, — то розумієть ся, українські національні домагання пречудесно можуть укладати ся в програму такої правдивої державности. Навпаки — керманичі державні повинні клопотати ся тим, щоб якоюсь непотрібною регламентацією не стіснити свободи національного розвою української чи якоїсь иньшої недержавної народности, аби не дати відчутти конфлікту між її національними інтересами й державною організацією і не знеохочувати до неї ревнителів своєнароднього життя. Сі ревнителі можуть бути і будуть в таким разі добрими патріотами загальної держави, безсумнівними горожанами першої кляси.

Коли ж підмінювати інтереси держави інтересами великорусского націоналізму і в культурно-просвітних заходах Українців, чи иньшої недержавної народности бачити змагання противні „государственной задачі“, як пок. Столипін у своїм звіснім рапорті сенатові ¹⁾, — тоді розумієть ся у супротивники такої хибно взятої державности, або кажучи стилем XVII віку — в „измѣнники“ попадають всі прихильники культурно-просвітнього розвою, національного життя, — „быть можетъ“ сами того не признавая“, кажучи словами того ж рапорту.

¹⁾ Див. Л. Н. Вістник 1911, кн. IV.

Прийнявши, що „національнѣя и политическія стремленія настолько тѣсно связаны между собою въ украинскомъ движеніи, что разграниченіе ихъ является совершенно невозможнымъ“ и поставивши завданнямъ державної політики привести до повної культурної, мовної і всякої иншої одностайности „три главныя отрасли восточнаго славянства“ — дійсно прийдець ся пошити в вороги російської державности всѣх, хто скільки небудь прикладав ся до чогось українського чи „малоросійського“ — бодай якоюсь рисочкою підчеркував національну чи етнографічну фізіономію сеї одної з „главныхъ отраслей восточнаго славянства“.

Даремно ріжні уміркованці в роді Т. Локтя будуть доказувати потребу розграничення в українстві елементу „етнографическаго націоналізма“ отъ елемента утопическаго радикалізма“. Не допоможуть їм і посилення, нібито й сам Стиліпін став потім на сю точку і казав, що „противъ этнографическаго націоналізма государство ничего имѣть не можетъ, и правительство борется съ украинствомъ только настолько, насколько теченіе является антигосударственнымъ“.

Антигосударственныхъ оказательствъ за украинствомъ нема ніяких, правительство побороє прояви українського національного життя і свідомости, і з становища такої програми національної одностайности приходиться ся, як то роблять послідовні російські націоналісти, вважати за гріхи против національного курсу і дозвіл українських книг, і шевченківські панахиди, і український переклад святого письма, і українські театральні вистави, і навіть поставленне пам'ятника Богд. Хмельницькому²⁾.

Всі хто тим займаєть ся — зрадники супроти національної одности Росії. Всі хто то дозволяє або попускає — злочинні попустителі, бо „при благосклонномъ участіи“ їх „естественны и даже желательный провинціализмъ (sic) довольно быстро развился въ національный сепаратизмъ“.

Біда в тім, що тим способом ряди зрадників розширюють ся в безконечні мільйони, а в число попустителів попадають люди які повинні б стояти вище підозринь навіть таких спеціалістів як Меньшиков, що дорікнув і пок. цареві Олександрови III дозволом українського театру, а між роздрапувателів російської одности посадив і здателів пам'ятника Хмельницькому, себто Юзефовича і К^о. Се „распространительне

²⁾ Див. статю Меньшикова „Национальная трещина“ в № 12839 „Нового Времени“.

толкованне“ населяє цілу Росію зрадниками і попустителями і тим самим сі страшні колись для смиренного обивателя назви робить пустим звуком, і — позбавляє їх всякого значіння.

В сім велика невигода такого переставлювання „державної задачі“ на національний ґрунт — але тим вже нехай журяться ті, хто роблять сі перестановки. Наше діло було иньше — ми хотіли пояснити, чи пригадати, що всякі натиски на українство, всяка боротьба з так званим українським сепаратизмом чи „мазепинством“, або з національним українським рухом по дійсному кажучи, зовсім безпідставно беруться покривати себе іменем чи традицією гетьмана Богдана.

Не годить ся воно ні офіційним поборникам російського націоналізму, ні домашнім нашим малоросійським ренегатам. Ні з урядовими утисками на українське жите, ні з сим ренегатським сікофантством не має нічого спільного тінь великого гетьмана.

Л. Н. Вістник 1912 кн. 1.

Зміст.

Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці	с. 3.
Галицьке боярство XII—XIII в.	с. 31.
Хмельницький і Хмельницина	с. 50.
250 літ	с. 78.
Богданові роковини	с. 84.
Виговський і Мазепа	с. 89.
Шведсько-український союз 1708 р.	с. 102.
„Мазепинство“ і „Богданівство“	с. 117.

Книги й брошури того ж автора

(грудень 1917).

- Історія України-Руси, 8 томів (т. 2, 3 і 5, львівського видання, нема в продажі, будуть аж після війни).
Ілюстрована історія України.
Про старі часи на Україні. Коротка історія України для першого початку.
Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.
Студії з економічної історії України. Економічний і соціальний перелом XV—XVII в. Господарство польського магната на Задніпровю.
Про батька козацького Богдана Хмельницького.
Всесвітня історія в короткім огляді, з ілюстраціями, перша, друга, третя і четверта частина, до 1848 р.
З політичного життя України. Розвідки, статі, промови.
З старого і нового. Статі, промови, замітки (Байда-Вишневецький в поезії й історії. Український рух на схід. Вихрест Олександр. Барська шляхта. Капніст в Берліні. Мазепинець 1820-х рр. Про що мріяли наші діди, й ин.). Друкується.
З історії українознавства і національного усвідомлення (Українознавство XIX в. Українська історіографія і М. Костомаров. В. Антонович. Ол. Лазаревський, й ин.). Ладиться до друку.
Розвідки й причинки до української історії. Ладиться до друку частина перша: Вступний виклад з історії України. Звичайна схема „руської історії“. Етнографічні категорії. Спірні питання староруської етнографії. Нові проби конструкції початків словянського й українського життя. Анти, й ин.
Частина друга проектується така: Звенигород галицький. Волинська справа 1098—1102. Хронологія галицько-волинської літописи. Чи маємо грамоти кн. Льва, й ин.
Ярослав Осмомисл. Історичні образи.
Хмельницький в Переяславі. Історичні образи.
Sub divo. З старих карток. Оповідання.
З біжучої хвилі. Статі на теми дня 1905—1906 рр.
Під хмарою стоячою. З українського життя. Друкується.
Сі книжки від видавців можна діставати тільки гуртом, на місці, без доставки, в друкарні т-ва П. Барський, Київ, Хрещатик 40.

Українські книгарні:

Київ, Безаківська 8, Укр. Книгарня.

Київ, Володимирська 53, Крамниця „Час“.

Київ, Нестерівська 27, Книгарня „Криниці“.

Київ, Володимирська 16, Робітнича Книгарня.

Київ, Фундукліївська 4, книгарня Е. Череповського.

Київ, Фундукліївська 19, книгарня „Українська Республіка“.

Київ, Центральний Комитет Української Селянської Спілки.

Хрещатик 27.

Київ. Дніпровський Союз Споживчих товариств. Воздвиженська 1.

Полтава, коло Европ. Гостинниці, Україн. Книгарня.

Полтава, б. Котляревського, книгарня Г. Марковича.

Харків, Петровський пер. 18, Укр. Книгарня.

Одеса, Преображенська 11, Книгарня „Діло“.

Одеса, Княжеска 30, „Наша кооперація“.

Катеринослав, Поліцейська 36, Книгарня „Слово“.

Катеринодар, Кн. склад „Слово“, Кубан. союзу дріб. кредиту.

Кремінчук, Катерининська 4, Укр. Книгарня.

Миколаїв, Московська 3, Просвіта.

Петроград, Петроград. Сторона, Большой пр. 1, Укр. Книгарня.

УКРАЇНА, науковий трьохмісячник українознавства, Київ.
Вел. Підвальна 36.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК, український місячник, Редакція: Київ, В. Підвальна 36.

НОВА РАДА, щоденна газета. Редакція: Київ, Інститутська 22.

РОБІТНИЧА ГАЗЕТА, щоденна газета. Редакція: Київ, Михайлівський пер. 35.

НАРОДНЯ ВОЛЯ, щоденна народня газета. Редакція: Київ, Рильський пер. 2.

БОРОТЬБА, орган україн. партії с.-р. Редакція: Київ, Рильський пер. 2.

Ціна за наробованц